

tidsskrift.dk

Lov og Landskab

Historie/Jyske Samlinger, Bind 1998 (1998)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_1998-PDF/ho_1998_74849.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=74849>

pdf genereret den : 28/5-2008

Lov og Landskab

Af Inger Dübeck og Erik Ulsig

Den 27. februar 1998 forsvarede cand.mag. Annette Hoff ved Aarhus Universitet sin afhandling »Lov og Landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250« (Aarhus Universitetsforlag 1997) for den filosofiske doktorgrad. De officielle opponenter var professor, dr.jur. Inger Dübeck, Aarhus Universitet, og professor emeritus, dr.phil. Erik Ulsig, Aarhus Universitet. I det følgende gengives først Inger Dübecks opposition som 1. officielle opponenter, derefter Erik Ulsigs som 2. officielle opponenter.

1. Indledning

Afhandlingens hovedtema, en analyse af de danske landskabsloves regler om landbrug og landskaber, er koncentreret i kapitlerne 2. »Gården og landsbyen«, 3. »Det dyrkede land« og 4. »Det uopdyrkede land«, mens kapitel 1 rummer en beskrivelse af det valgte kildemateriale og analysemetoden. Kapitel 5, der benævnes »Appendiks«, behandler en række vigtige middelalderlige retsbegreber, som der på forskellig måde gøres brug af eller relateres til i fremstillingen, samt nogle overvejelser over kanonisk rets indflydelse på Landskabslovene, der er vigtige for præses' grundlæggende tese. 6. kapitel rummer »Sammenfatning og konklusion« på henholdsvis dansk og engelsk. Sluttelig følger oversigter over trykte kilder og litteratur, der efterfølges af en oversigt over de anvendte såvel danske som udenlandske retskilder. Den indeholder årstalslister og lister over samtlige retskilders enkeltbestemmelser med tilknytning til de forskellige kapitler i bogen. Brugeren savner et egentligt lovregister, hvori hver enkelt bestemmelse er forsynet med sidehenvisninger til alle de steder i afhandlingen, hvor den behandles. Afslutningsvis bringes et kortfattet, blandet person- og sagregister.

2. Præsentation af de enkelte kapitler

1. kapitel om »Kildematerialet« redegør for valget af Landskabslovene som hovedkilde og for inddragelsen som sammenlignende materiale af en

række udenlandske tilsvarende retskilder fra de tidlige middelalderlige landbrugssamfund i Nord- og Nordvesteuropa, såsom svenske, engelske, irske og en række kontinentale retskilder. Der er således tale om et imponerende indsamlingsarbejde. De mange fremmede kilder inddrages ofte i analysen til belysning af de danske landboforhold. Men man lades som læser noget i stikken, hvis man vil vide, om det europæiske materiale også kunne belyse de retlige forhold.

Gennemgangen i 1. kapitel af de udenlandske retskilder burde nok for sammenhængens skyld have omfattet de sider om langobardisk ret, der er henvist til i 5. kapitel, s. 323-325. Det føles også som et savn, at de langobardiske regler ikke på linie med f.eks. de frankiske regler er inddraget i analysen i relevante retlige sammenhænge. Det er i øvrigt påfaldende, at præsens i tilslutning til præsentationen af kildematerialet ikke redegør mere samlet for hidtidig forskning på området eller dog for de vigtigste resultater i nyere europæisk retshistorie.

På s. 11, 2. afsnit, stiller præsens en hel kanonade af spørgsmål til sit materiale, som hun gør sit bedste for at besvare i det følgende analysearbejde. Problemet: »Hvornår og hvordan er disse mange retsregler egentlig blevet til?«, gør hun til et bærende problem, mens de følgende spørgsmål: »Kan vi stole på, at det lovbøgerne foreskriver, er blevet efterfulgt i virkeligheden? Er det alt om landbrugets indretning, vi får at vide, eller er der lakuner?« desværre ikke fastholdes med samme ihærdighed.

Ud fra den almindelige opfattelse af Landskabslovene som indeholdende regler af forskellig alder, der tilmed blev udsat for, som det siges s. 11, næstsidste afsnit f.n., en »massiv påvirkning fra den kirkelige kanoniske ret«, opstiller hun i sidste afsnit en hypotese om, at det må »være muligt i de landboretlige kapitler at aflæse hvilke af retsreglerne, der er af højere ælde og uden inspiration fra kanonisk ret, og hvilke, der er yngre« og således influeret af kirkens tanker.

Afsnittet om »Analysemetoden«, s. 42, er beskedent af omfang. Forfatteren redegør heri for sine analyseprincipper, der synes båret af tre hensyn: *saglige* (landbrugs- og landskabsforhold), *retlige* (mundtligt overleveret eller skreven ret) og *kronologiske* (tidsfastsættelse af de enkelte lovkapitlers tilblivelsestidspunkt). Ved tolkningen af det saglige indhold inddrages andre end de retlige kilder, f.eks. arkæologiske, historiske, geografiske og naturvidenskabelige. Ved hjælp af en udskillelse af de *kronologiske* lag antages det muligt gennem de enkelte reglers *faktiske indhold* at udlede noget om den bagvedliggende fysiske virkelighed og dermed om udviklingen i landbrug og landskab i århundrederne op til og omkring Landskabslovenes nedskrivning.

Om det lille nøgne barn, der sidder på en rød ble med et æble i hånden, på bogens forside er en hedensk højmand eller et Guds barn får stå hen, men barnet synes at være et symbol på afhandlingens udviklingstanke, idet udvikling er alfa og omega i præses' metodevalg. Forfatteren bygger på en evolutionsteori, der sjældent tillader hende at overveje, om forskellige retsregler kunne tænkes at være samtidige eller synkrone, om de trods afvigelser i det materielle indhold eller i formelle procesbestemmelser alligevel kunne afspejle samme og ikke forskellige lag. Det overvejes næppe heller nogetsteds, om danske og udenlandske regler om samme sagsforhold trods forskelle i alder kunne have fælles udgangspunkt.

Præses må et enkelt sted s. 305, 2. afsnit, erkende, at det efter gennemgangen af det arkæologiske materiale omkring vejenes konstruktion må konkluderes, »at der bestemt ikke er tale om en enkel udviklingskronologi fra ældre simple veje til yngre og mere velkonstruerede veje«. En tilsvarende åbenhed for variationer i de retlige sammenhænge havde måske kunnet give anledning til nye synsvinkler, f.eks. s. 282, 3. afsnit, hvor Poul Meyer citeres for at have opstillet tre skovbegreber. Hertil følger præses: »Under henvisning til det foran anførte om udviklingen af ejendomsretten til skovene mener jeg, at de forskellige skovbetegnelser afspejler en kronologisk udvikling«. Samtidighed overvejes ikke.

Metodevalget viser også, at forfatteren ikke tillægger økonomiske og sociale forhold særlig betydning eller vægt som fortolkningsmoment, skønt hun er opmærksom på, at lovene repræsenterer et socialt differentieret landbosamfund, jf. s. 44, 3. afsnit. Relationen mellem store jordbesiddere og fæstere er i alt væsentligt holdt uden for undersøgelsen, således at mulige lens- eller feudalretlige elementer i retsdannelsen er upåagtede, selv om eksempelvis redegørelsen for irske forhold s. 45, sidste afsnit, og s. 56ff. kunne have givet anledning til overvejelser over den bagvedliggende feudaliserings mulige omfang. Feudalretlige elementer i form af afgifter og fæsteforhold med opregning af antal underlagte bønder for de forskellige kategorier af stormænd kunne måske tydes i den retning. Forfatteren taler s. 46, 2. afsnit, og s. 58, 4. afsnit, om, at det omhandlede lov-materiale skulle beskrive en idealtilstand af det »irske samfunds materielle kultur«, som det er vanskeligt at drage paralleller fra. Måske er det snarere en idealbeskrivelse af den irske feudale jordejerklasse?

2. kapitel om »Gården og landsbyen« er opdelt i underafsnit om henholdsvis bygninger, toften og torpen. Landsbyen som retlig institution får ikke mange ord. Ved gårdens bygninger tænkes på beboelse, stalde, svinesti, lægård, lader samt værksteder, vævehytter, badstue og endelig møller. Undersøgelsen bygger i vidt omfang på arkæologiske resultater og på

fremmede retskilder, eftersom Landskabslovene ikke konsekvent oplyser om alle de nævnte dele.

Når møller medtages blandt gårdens bygninger, må forfatteren dog tilføje, at de nok ikke har hørt med til bygninger på toften inden for gårdshegnet. Mindre husholdninger har næppe haft mere end en håndkværn. Vi får at vide, at en mølle i engelsk 1100-tal i gennemsnit betjente 50 husstande, s. 70, 3. afsnit. Møller af dette format repræsenterede allerede da en så kompliceret teknologi, at bønderne nok måtte stå sammen om mølledriften, som det fremgår af irsk ret, s. 45, sidste afsnit, hvor der tales om en andel i en mølle, hvis der ikke stod en lokal stormand eller et kloster bag. Uden at hæfte sig ved sammenfaldet, oplyser hun, at også dansk ret kendte sådanne anpartsforhold vedrørende adkomstforholdet til møllen, jf. s. 77, 2. afsnit, om reglen i ESL III, 7. Forestillingen om møllen som en del af en gårds bygninger kunne være udtryk for det normale på den ideelle stormandsgård, ligesom det synes at have været tilfældet i irske kilder.

Afsnittet om toften s. 84ff. omfatter en beskrivelse af dens placering, indhegning samt størrelse og afgifter. Spørgsmålet om afgifter er kompliceret, og præses gør sig umage med at fortolke de ældre bevisregler i VSL og SKL omkring afhændelse af jord, jf. s. 99-101.

Torpafsnittet rummer redegørelse for oprettelse og placering af torper og forskellige retlige problemer om almindingsjord og markskel. Det oplyses i sammenfatningen s. 140, at torpanlæggelsen »startede omkring 500 e.Kr. i det midtyske område, hvorefter den i løbet af yngre jernalder bredte sig nordpå til Skandinavien og vestpå til England«. Det havde fra et retshistorisk synspunkt været interessant, om forfatteren havde fundet over, om reglerne om torpers forhold til den gamle bebyggelse havde bredt sig på tilsvarende måde i det nævnte nordvesteuropæiske område.

3. *kapitel* om »Det dyrkede land«, s. 142ff., omfatter dels fælles markjorde, »utlænde«, dels særjorden benævnt ornum og stuf, dels dyrkningssystemerne. Mens toften oprindeligt var gårdens særjord, og utlænde var den senere tilkomne markjord, betegner ornum og stuf særjord tilkommet på et andet retligt grundlag.

Annette Hoff fremsætter s. 209 f.n. den interessante komparative overvejelse, at der er klart adskilte kronologiske lag at spore i tilknytning til dyrkningssystemernes udviklingsproces, at den blot »lettere forsinket fulgte den øvrige nordvesteuropæiske udvikling«. Der lægges her op til en forestilling om en slags fælles dyrkningskultur. Men der spørges desværre ikke, om den satte sig spor i de retlige kilder.

4. *kapitel* om »Det uopdyrkede land«, s. 210ff., omfatter afsnittene græsningslandet og husdyrholdet, skove og veje. Det er systematisk lidt

uklart og savner ligesom de to foregående kapitler en overordnet fælles problemstilling og en tilsvarende fælles konklusion til belysning af, hvad der forbinder disse meget forskellige områder indbyrdes.

Sammenfatningen s. 247-248 giver dog et godt overblik over sammenhængen mellem de forskellige reaktionsmuligheder som følge af indtrængende dyr, samt over forholdet mellem husdyr- og agerejer i tilfælde af fredskrænkelser. I denne sammenhæng får vi i øvrigt at vide, at der var en vis overensstemmelse mellem engelske, danske og svenske regler med hensyn til handel med dyr.

Afsnittet om skoven s. 248ff. omhandler skovskel, adkomstretlige problemer, dyrehold og fodring. Endvidere er medtaget problemer omkring vilde dyr, jagt, træhugst og flåning af træer. I afsnittet drøftes vigtige adkomstretlige problemer om ejerret og brugsret, fælleseje og privateje.

5. kapitel kaldet »Appendiks«, s. 316ff., har som undertitel »Kanonisk rets indflydelse på landskabslovene«. Afsnittet bærer i det hele præg af at være deskriptivt. Her præsenteres et udsnit af ældre og yngre retshistorisk forskning, dansk som tysk. Når Annette Hoff eksempelvis lader retshistorikeren Henning Matzen (1840-1910) være samtidig med den tyske romanist F.C. von Savigny (1779-1861) turde det være lettere overdrevet. Matzen blev først professor i 1870, og da havde von Savigny været død i 9 år.

Om Stig Juul's disputats *Fællig og Hovedlod* fra 1940 siges s. 318, sidste afsnit, at hovedsigtet med den var at undersøge den kanoniske rets påvirkning af bl.a. arveretten, s. 319 f.o., hvilket tør være mere end en mild forenkling. Juul anførte selv i indledningen til *Fællig og Hovedlod* (s. 19), at han ville undersøge »de i snævrere forstand formueretlige retsvirkninger som ægteskabet medførte i ældre tid«.

Efter forskningsoversigten følger en oversigt over »den første kristne indflydelse« med spredte strejflys over den kanoniske rets udvikling fra Augustin og Isidor af Sevilla og fremefter og en kort beskrivelse af fremkomsten af lærde romerrets- og kanoniskretlige studier i Bologna. Skønt kanonisk ret tildeles en meget stor betydning for afhandlingens analyser og argumentation, får man intetsteds en definition af eller nærmere redegørelse for kanonisk ret og dens kilder. S. 322, sidste afsnit, henvises blot til »den religiøse, bibelske sfære og påvirkningen fra den klassiske romerret«.

Kongen kaldes s. 321, 2. afsnit f.n., for *Pax Iustus* i stedet for *Rex Iustus*, formentlig på grund af en forveksling med det to afsnit tidligere omtalte princip *Pax et iustitia*. *Rex iustus*, den retfærdige konge, var et vigtigt begreb i kirkeretten og for kirkepolitikken med kravet om, at kongen skulle beskytte kirken.

På grundlag af almindelige fremstillinger opregnes en række eksempler

på retsområder i dansk middelalder, hvor den internationale kanoniske ret fik indflydelse, således f.eks. i afsnittene om fejde og mandebod, medvirkensansvar, Gudsfred og hærværk. Yderligere nævnes de processuelle regler om jernbyrd, vidner, ed, sandemænd og appel samt nogle afsnit om arv, testamente og lovhævd. Flere af de nævnte eksempler har ingen særlig tilknytning til landboforholdene. Det har undret mig, at den tidlige fredsret i øvrigt ikke har fået en selvstændig omtale. Jeg tænker især på reglerne om hus- og gårdfred, mark- og vejfred samt de særlige årstidsbestemte fredsregler, som alle var relevante for landbrugerne.

Det hele afsluttes med en kort sammenfatning, der er overraskende ved sin polemiske form vendt imod Ole Fenger for udtalelser, der ikke synes drøftet umiddelbart i det foregående, se s. 351. Han citeres for at hævde, at de nedskrevne landboretlige regler er »ganske upåvirket af fremmed ret«. Det er ikke min opgave at forsvare Ole Fenger. Jeg vil blot påpege, at der sker en næsten umærkelig glidning fra citatet s. 351 i det småtrykte, hvor Fenger blot taler om »fremmed ret« til s. 361, 2. afsnit, hvor han af præses indsnævrende påstås at have antaget, at Landskabslovene var »upåvirket af kanonisk rets indflydelse«. Her forudsætter præses, at kanonisk ret er lig med fremmed ret, skønt hun i øvrigt ikke citerer enkeltstående kanoniske regler blandt sine udvalgte fremmede retskilder.

Der er i øvrigt andre steder i Fengers produktion, som går mere direkte ind på hans opfattelse af kirkens indflydelse på landbosamfundet. Det gælder f.eks. artiklen »Danelagen og danerloven« fra 1993, hvori han hævder, at kirken ikke ønskede ændringer på landsbysamfundets område med hensyn til dyrknings- og andre former for fællesskaber, overdragelse af jord og løsøre, indtagelse af ny jord osv.¹

Om kirken ønskede eller ikke ønskede at fremkalde *faktiske* eller kun *retlige* ændringer, burde nok have indgået i overvejelserne, eftersom den kirkelige ret tillægges så stor betydning for afhandlingens tese. Kirken erhvervede tidligt omfattende jordarealer. Vi får ikke at vide, om kirkens folk selv havde kendskab til landbrugsforhold og jorddykningsmetoder, således som de antages at have til ny mølleteknologi, s. 75, 2. afsnit, eller om de i bekræftende fald kunne have ønsket en indflydelse?

Afhandlingens slutkonklusion s. 352ff. virker generelt mindre tilfredsstillende, fordi de tre kapitler 2., 3. og 4., hvorpå hele analysen hviler, hver for sig savner fælles overordnede problemstillinger og dertil korresponderende konklusioner.

1. Ole Fenger, *Fred og Ret i Middelalderen*, 1993, s. 63f.

Jeg vil i det følgende fremhæve to overordnede retshistoriske problemer, som afhandlingen i forskellige forbindelser berører, nemlig retskildebegrebet og ejendomsretsbegrebet, som derfor også for begges vedkommende implicerer flere underspørgsmål og afgrænsningsvanskeligheder.

3. Retskildebegrebet

Under retskildebegrebet vil jeg behandle følgende fire spørgsmål: kilderne karakter som retlige eller faktiske (også kaldet historiske), mundtlig tradition som retskilde samt overgangen fra mundtlige til skriftlige kilder og fremmed rets betydning for dansk ret.

Retskilde eller historisk kilde?

Indledningsvis vil jeg tage fat på præses' opfattelse af begreberne retskilde og historisk kilde. Som nævnt har hun i 1. kapitel under overbegrebet »Kildematerialet« samlet danske landskabslove, udenlandske retskilder og øvrige kilder, herunder arkæologiske levn m.v., hvorved man får indtryk af, at hun betragter alle grupper som *historiske* kilder til brug for sit forsøg på at rekonstruere den *faktiske* fortid. En præcisering af begrebet retskilde i forhold til det traditionelle historiske kildebegreb havde imidlertid været ønskelig, idet forfatteren reelt synes skiftevis at bruge Landskabslovene som *retskilder* i retshistorisk forstand, dvs. som faktorer, der indgår i fastlæggelsen af, hvad der må antages at have været dagældende *ret*, og skiftevis som *historiske kilder*, hvorfra man kan slutte noget om den *faktiske* tilstand i landbrugssamfundet forud for nedskrivningen.

Stednavnematerialet bruges som supplerende historisk kildemateriale til at påvise en slags udviklingskronologi inden for Danmarks grænser med hensyn til brugen af torpnavne. Den på s. 122 f.n. – 123 f.o. indskudte påpegning af torpbegrebets anvendelse, også uden for Norden, afstedkommer kun i begrænset omfang overvejelser om mulige forbindelser mellem torp/dorf-reglerne i europæisk og i dansk ret. Det, der her sammenlignes, er *faktiske* forhold eller kilder til belysning deraf, ikke de *retlige* forhold eller reglerne om torpdannelser.

»Lovbøgernes levn af retsdannelsens grundprincipper er gennemgået for at vise, at de forskellige stadier i retsudviklingen er repræsenteret side om side ...«, siges det s. 352 f.n., dvs. her er det det *retlige* indhold, som er tolket, mens det s. 353, første afsnit, understreges, at analysemetoden netop har bygget på en tolkning af det *faktiske* indhold i Landskabslovenes landboretlige kapitler, og at sammenligning med de øvrige nordvesteuro-

pæriske retskilder fastholdes på det *faktiske* indhold, idet formålet er at erkende »udviklingsmønstre« om landbrugs- og landskabsudviklingen. Det må selvsagt respekteres, men problemet er, at forfatteren ofte frygtløst går ind i de *danske* reglers *retlige* indhold og prøver at fastlægge, hvad gældende ret måtte have været, eksempelvis med hensyn til overdragelse af jord, mens hun så godt som aldrig går ind i en drøftelse af det *retlige* indhold af *fremmede* retskilder. Derved kommer sammenligningen til at halte.

Mundtlig tradition som retskilde

Selv om præses baserer en meget væsentlig del af undersøgelsen på skrevne kilder, gør hun problemet om uskreven ret og en mundtlig tradition til en betydningsfuld del af sin argumentation i forsøget på at påvise, hvilke regler der er af højere ælde og uden påvirkning fra kanonisk ret, og hvilke der er yngre. Hun følger gængs opfattelse, når hun fremhæver, at kongen i den valgte periode »principielt ikke kunne give nye love eller måtte ændre på de gamle love, det vil sige at en egentlig central lovgivningsmagt i ældre tid ikke fandtes«. Lovene antages for en stor dels vedkommende udsprunget af »en mundtlig tradition i et stort set skriftløst samfund, hvorved retsreglernes tilblivelsestidspunkter kan være yderst vanskelige at fastsætte«, se s. 12, sidste afsnit. Nu var samfundet ikke ganske skriftløst. Men der var mange, som ikke kunne læse og skrive.

Poul Johs. Jørgensen antog i *Dansk Retshistorie* s. 21, at der havde været holdt egentlige retsforedrag på landstingene. Han byggede denne opfattelse på udtryk i VSL, hvor der står »jeg« eller »vi«, som skulle relatere sig til foredragsholderen eller hans kreds, mens »I« var de på tinge forsamlede. Derimod siger han ikke, hvorledes forholdene var på herredstingene, eller om, hvem der dér stod for erindringsstoffet. Annette Hoff nævner s. 300, 3.-5. afsnit, reglen i ESL III, 12 (der nok afspejler forholdene på Landstinget), hvor udsagnet »vil jeg vente (med at udtale mig) indtil flere kommer tilstede«. Om dette sted siger hun, at det, der »maner til eftertanke er, at denne tvivlende sætning, indført i lovbogen som direkte tale, har kunnet overleve nedskrivningen og de efterfølgende århundreders talrige afskrivninger, generation efter generation«. Men hun afslører ikke for os, hvad eftertanken måtte have bragt for dagens lys?

Præses beskriver s. 277, næstsidste afsnit, hvorledes sædvaneretten blev skabt i praksis: »retsreglernes brug har været afhængige af, om nogle i kredsen af lovkyndige på tinge kunne erindre, hvad tidligere retspraksis havde været. Det var den fælles hukommelse af de mundtligt overleverede regler, der var forudsætningen for, at retssystemet kunne fungere«.

På den anden side kunne nye typer retstrætter fremkomme, efterhånden som samfundet udviklede sig. På s. 24, 3. afsnit, rejser hun det interessante spørgsmål omkring nyopståede tvister, der aldrig før havde været et problem, om andre end tingmændene kunne gøre gældende, hvad de mente måtte være ret, eller måske mente nogle, at det ene burde være ret, mens andre i kredsen mente noget andet, f.eks. som ved SKL's og VSL's bestemmelser om afgiftsydelser af og handel med jord. Vi skimter her omridset af en mere levende retsdannelse end den statiske erindringsret. Nævnes kan også udtalelsen s. 12, 3. afsnit f.n., hvorefter lovenes sigte kun var »at stadfæste hvordan man ideelt ønskede at afgøre retslige tvister«, der også afspejler en anden retsdannelsesform.

I forbindelse med spørgsmålet om landsbyens ret til uopdyrkede skov- og lyngområder i konkurrence med kongens krav på det, som ingen ejer, anføres s. 258, 5. afsnit, at »virkeligheden må have været den, at skåningerne bevidst lod denne retsregel [SKL 71] indføre i den mundtlige sædvaneret, for at sikre sig lovhjemmel mod Kongens krav på almindingsjorden«. Det forekommer et overraskende ordvalg at tale om at »indføre en retsregel« for at sikre sig »lovhjemmel mod Kongens krav«, altså skabe ny ret i form af lovgivning. Hele konstruktionen synes at hvile på netop den skriftlighedsmodel, som i øvrigt fornægtes for den ældre periode.

Hvad forstår man da ved sædvaneret? Retshistoriens »grand old man«, Poul Johs. Jørgensen, skriver (s. 126f.), at grundlaget for sædvaner inden for *privatretten* ofte var at søge i aftaler (vedtægter, overenskomster), der når de blev tilstrækkeligt almindelige, fremkaldte den opfattelse, at indholdet af dem også gjaldt for andre, skønt der ikke var truffet nogen aftale derom. Det vil sige, at aftalernes indhold fik karakter af deklaratoriske regler, der selvfølgelig kunne tilsidesættes eller ændres ved en ny udtrykkelig aftale. Skåningerne kunne have truffet en overenskomst om ødejordene, men de kunne ikke selv »indføre« den i den »mundtlige sædvaneret«. En aftale måtte tiltrædes af de jordejende storbønder, ærkebispens samt kongen, hvis der var tale om en vedtægt med betydning for hele Skåne. Den skulle derfor forelægges på Landstinget for at opnå gyldighed som en (deklaratorisk) regel, der skulle følges af tinget ved påkommende tvister mellem ærkebiskop og bønder, jf. den Skånske og Sjællandske Kirkeret 1171-74 henholdsvis kap. 13 og 21.

For engelsk rets vedkommende udtaler den fremtrædende retshistoriker John Baker, at anglerne og sakserne var de første, der efter påvirkning fra kirken introducerede skreven ret i England omkring 500-700. Denne ret var ikke en kodifikation af eksisterende sædvaner eller udtryk for skabelse af ny ret. Retten blev skrevet ned til brug for læsere, der formodedes al-

lerede at kende sædvanerne, som et tilbud om netop sådanne faste deklaratoriske regler til at løse situationer, der hidtil var afgjort skønsmæssigt ved forlig.²

Inden for den *offentlige* ret mente Poul Johs. Jørgensen, at sædvaner normalt udviklede sig på basis af en mere eller mindre frivillig brug, der blev tålt, indtil til sidst ingen kunne huske, at det havde været anderledes (alderstidshævd), som f.eks. i forbindelse med pålæggelse af afgifter eller håndhævelse af andre regale rettigheder. De således via private aftaler eller offentlige sædvaner udviklede regler blev, hvis de blev anerkendt af tingene i retssager, til virkelige retsregler, siger Poul Johs. Jørgensen (s. 127).

Fra mundtlige til skriftlige retskilder

Når præsens s. 352, 2. afsnit f.n., nævner, at »Den mundtlige retstradition har gjort, at også forældede retsregler blev overleveret, selv efter at de var erstattet af nye og mere aktuelle regler«, forekommer det overraskende, eftersom den beskrevne svaghed snarere er typisk for en skriftlig retstradition.

Forandringer under en mundtlig sædvaneretstradition sker løbende og mere eller mindre automatisk i forbindelse med afgørelse af retssager. Vanskeligheden ved at oplyse, hvad der ligger længere tilbage i tiden, har til følge, at nye sædvaner forholdsvist hurtigt kan danne sig.³ De illitterære tingmænd var næppe synderligt bundet af forgængernes afgørelser, som ofte blev glemt eller dog erindret med modifikationer.⁴

Begrundelsen for skriftlighed har været flertydig. Ifølge Ole Fengers artikel »Om kildeværdien af normative tekster« var det efter romernes egen tradition patriciernes misbrug af et uskrevet retssystem, som begrundede plebejernes krav om skrevne love.⁵ Han henviser her også til Erik Lams privilegium af 21. marts 1140 til Næstved Skt. Peders Kloster om menneskers vanskelighed ved at huske: »Det som for nyligt og sidst er sket, kan vi knap nok fastholde i hukommelsen, endsige besinde os på det, der ligger langt tilbage og er fjernt«. Lægemidlet herimod er skriftlig nedfældelse af aftaler og beneficia, hvorved det er muligt at skaffe gyldige og gode beviser.⁶ I et gavebrev fra Valdemar den Store til Skt. Peders Kirke i

2. John Baker, *An Introduction to English Legal History*, 1990, s. 3.

3. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, 2. udg., 1947, s. 127.

4. Richard Potz, »Zur Kanonistischen Privilegien Theorie«, *Das Privileg im europäischen Vergleich*, I, 1997, s. 27-29.

5. Ole Fenger, *Fred og Ret i Middelalderen*, s. 98.

6. Se nærmere DD I 2, nr. 78, og DRB I 2, nr. 78.

Slesvig fra 1175, hvori kongen overdrog halvdelen af sin regale møntret til bisperne, bruges også kønne ord om fordelene ved den skriftlige meddelelse: »Da hukommelsens kostelige skat er brevet, som med uforanderlig sandhed fortæller om begivenhedernes rækkefølge ...«.

Om Vederloven udtalte Svend Aggesen, at »det som man antager har tabt sin kraft på grund af ælde, det genoprettes ved hjælp af skrift«. ⁷ Man kan i samme forbindelse henvise til Knud VI's manddrabsforordning fra 1200, som taler om, at »kongen ikke har givet en ny lov, men kaldt den tilbage til den menneskelige erindring, hvorfra den var forsvundet, idet den fastsat i gamle tider, ved årenes mængde, som er glemselens moder, er fordunklet i uvidenhedens tåger«.

Nævnes kan også det kendte brev om bispevisitatser på Gotland, der skulle stamme fra tiden omkring 1220-1223, og hvori Anders Sunesen skulle have anført, at »strid og trætte ofte opstår af den grund, at selve de love og retsregler, som de, der i landet bo, skal holde sig efterrettelige, ikke er nedskrevne, men på grund af glemsel enten er helt fordunklede eller også opfattes på forskellig måde efter enhvers forgodtbefindende, så må det være meget nyttigt, at disse love betros til skriften, for at såvel mulighed for fejltagelse som for vrang tolkning fjernes, og der gives støtte til den skrøbelige hukommelse ...«. Brevet er som bekendt en senere konstruktion. ⁸

Der udvises i det 12. og tidlige 13. århundrede stor ihærdighed fra kirkens side for at få retten nedskrevet i de såkaldte retsbøger. Retsbøgerne forvandlede sig efterhånden fra private samlinger, *consuetudo in scriptis redacta* til *consuetudo approbata*, idet man begyndte at kræve kongelig bekræftelse af den almindelige verdslige sædvaneret som ved JL. ⁹

I indledningen til Justinians store lovsamling, Corpus Iuris Civilis, redegøres for den romerretlige opfattelse af begrebet ret. Det fremgår af I.1.2.3., at retten består af skreven og uskreven ret, og efter I.1.2.9., at den uskrevne ret kommer i stand, derved at den billiges ved at blive brugt. Endvidere siges, at rettens fremtrædelsesform er afhængig af, hvorledes man har indrettet samfundet: Spartanerne opfatter det som ret, der er betroet hukommelsen, mens athenerne følger det, som er skriftligt nedfældet

7. Den danske Rigslovgivning Svend Aggesen Text I; Inger Dübeck, »Skånske lov og den europæiske baggrund«, *Historie*, 18,3, 1990, s. 411.

8. Se Inger Dübeck, »Skånske lov og den europæiske baggrund«, s. 408 ved note 29, jf. DD I 7, nr. 334, og DRB I 7, nr. 334, hvoraf fremgår, at brevet er en uægte konstruktion fra det 14. århundrede.

9. Sten Gagnér, *Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung*, 1960, s. 356.

i love. Romerne synes således at opfatte den skrevne og den uskrevne ret som samtidig og sideordnet, dvs. at der ikke var tale om, at al uskreven ret nødvendigvis var ældre end den skrevne. Mere betydningsfuldt for dansk ret var nok, at den skelsættende kirkeretlige retsbog, Gratians Dekret, der netop fremkom i 1140, meget snart blev kendt i Danmark. Heri redegjordes for, at den menneskelige lov, *ius*, kunne bestå af nedskreven sædvane-ret, *lex*, eller af *mores* = lang tids skik og brug. Dekretets undertitel var i øvrigt også »de iure scripto et non scripto«.

Den mundtlige retstradition sikrede samfundet en større fleksibilitet end den skriftlige. Reglerne i det skriftbaserede system har tilbøjelighed til at stivne og bliver vanskelige at ændre, hvilket kan tendere i retning af en kulturlammelse, alt selvfølgelig kun i det omfang reglerne overhovedet bliver effektueret og efterlevet, hvad vi i mange tilfælde ikke ved meget om.

Fremmed rets betydning

Forfatteren berører flere steder spørgsmålet om påvirkning eller dog forbindelse til eller lighed mellem danske og fremmede forhold. På s. 74, 3. afsnit, nævnes, at »de danske vikinger har mødt vandmøllerne i drift på deres togter til England, Irland og Normandiet, og det er nærliggende at formode, at vikingerne har bragt denne viden med sig hjem, såfremt der har været brug for den teknologiske nyskabelse som møllen var« (et i parentes bemærket lidt overraskende forbehold). Og videre på s. 75, 2. afsnit, tilføjes, »Da en del af møllerne er knyttet til klostrene, må det antages, at munkene medbragte viden om mølleteknologien fra deres ordensbrødre på kontinentet, og på denne måde var ansvarlige for en del af det middelalderlige møllebyggeri i Danmark«.

Forholdet mellem disse to formodninger drøftes ikke nærmere, og de sættes heller ikke i relation til de efterfølgende bemærkninger om Landskabslovenes mølleregler, f.eks. med tanke på overvejelser om en mulig fremmedretlig indflydelse på dansk mølleret, og langt mindre på landbo-retten i det hele. Generelt set modtog magteliten i Danmark siden vikingetiden mange impulser udefra. Via kirken kom ikke blot romersk og kirkelig retskultur, men også bygningskunst, sprog og litteratur fra de romanske lande. Indflydelse fra Sachsen kan også påvises, og endnu i 1100-tallet modtog Danmark stor indflydelse fra England.

Iblandt foretager præses en slags indirekte komparation på det retlige indhold, f.eks. s. 178, 2. afsnit, om hegning af gårde efter JL III, 57, og Ine's Law kap. 40, dog ikke i henseende til konklusionen om, at de må afspejle samme individuelle dyrkningssystem, men med hensyn til kravet

om, at man skal hegne sin gård og sikre gårdsfreden. I den polemiske redegørelse for Elsa Sjöholms forskning omkring langobardisk ret indrømmes endvidere en vis påvirkningsmulighed mellem denne og dansk ret, måske via kanonisk ret. Og netop dette, at to forskellige retssystemer kunne modtage samme påvirkning fra et tredje, mere overordnet retssystem, som f.eks. kanonisk ret, romerretten eller lensretten, burde nok have været genstand for større interesse. Selv om man finder klare forskelle i reglernes *faktiske* indhold, f.eks. om eventuelle bødeangivelsers størrelse, kan det ikke udelukkes, at en *retlig* komparation på samme tid ville pege på visse ligheder, f.eks. om reglernes karakter af proces- eller strafferegler, om retsbrudets karakter af fredskrænkelse eller krænkelse af adkomstretlige forhold, om betydningen af personlig skyld eller kollektivt ansvar, om et retsbrud medførte både bøde og erstatning eller kun en af delene.

Det er svært at frigøre sig fra det generelle indtryk, at den mundtligt overleverede (endnu ikke nedskrevne) sædvaneret for præses stort set var den »rene vare«, ren dansk, selvgroet ret, og at først nedskrivningen bevirkede påvirkning udefra, nemlig fra kanonisk ret, jf. s. 325, 4. afsnit. Trods det store og fortjenstfulde arbejde, som præses har ydet omkring indsamling og analyse netop af fremmede retskilder, synes hendes grundholdning at være, at en påvirkning eller »konsekvent indflydelse« herfra ikke kan påvises, skønt det modsatte, eksempelvis en påvirkning fra danske Landskabslove til de yngre svenske, synes underforstået, f.eks. i afhandlingens allersidste sætning s. 363. Den læser, som på grund af kildematerialets karakter havde håbet på en vis drøftelse af europæisk rets mulige betydning for dansk landboret bliver skuffet. Måske vil han fornemme, at den skarpe afvisning af en »konsekvent indflydelse« kan skyldes, at forfatteren i mange tilfælde har undladt at anlægge dette perspektiv i forbindelse med sin analyse.

Jeg er enig med Ole Fenger, når han siger, at bondesamfundet i Jylland med omliggende øer og Skåne i yngre germansk jernalder ca. 500 til 700 e.Kr. »sandsynligvis har været reguleret sædvaneretligt på en måde, der kan sammenlignes med de ældste lag i de kontinentale og de angelsaksiske stammeretter fra perioden«. ¹⁰ Han understreger, at der er så mange fælles træk imellem disse stammeretter, at vi »med mening kan tale om en germansk retsorden. En sådan har også eksisteret i det område, der blev til Danmark – for hvor der er et samfund, er der også ret«. Derfor vil jeg run-

10. Ole Fenger, *Fred og Ret i Middelalderen*, s. 31.

de problemet om retskildebegrebet af med et spørgsmål: Var den tidlige danske sædvaneretlige landboret udtryk for et selvgroet retssystem med vandtætte skodder i forhold til andre nordeuropæiske stammeretter, indtil nedskrivningen begyndte at åbne for kanoniskretlig indflydelse, eller var Danmark allerede før denne nedskrivning en del af en nordvesteuropæisk retskultur?

4. Ejendomsretsbegrebet

Ejendomsretsbegrebet spiller en vis rolle for præses i beskrivelsen af særjorde (ornum og stuf), og hvor der i øvrigt forekommer overvejelser om individuelt drevne arealer i forhold til fællesdrift og fællesarealer, jf. f.eks. s. 95, 4. afsnit, om opbrydning af gærder, hvor det siges, at »Efter bødesatsen at dømme var toftægærddet altså mere betydningsfuldt end de øvrige gærder, velsagtens fordi der i højere grad var tale om krænkelse af den private ejendomsret«. Var det generelt set adkomstretlige regler eller fredsretlige regler, som var afgørende ved bedømmelsen af gærdebrud? Eftersom vi befinder os inden for området »markfred«, er jeg tilbøjelig til at lægge mere vægt på den fredsretlige side, dvs. den straffe- eller reaktionsretlige side.

I 1982 udarbejdede Ole Fenger sammen med Bodil Møller Knudsen og Helle Reinholdt for Projekt Middelalderbyen en rapport, »I være have«, om besidderens ret til hus og jord i middelalderen, hvor han kritisk over for ældre teori nærmere redegjorde for det naturretlige ejendomsretsbegreb, som det bl.a. kom til orde i den franske menneskerets- og borgerretsdeklaration fra 1789, og påviste (s. 157ff.), hvorledes begrebet i større eller mindre grad har påvirket historisk og retshistorisk forskning. Begrebet selveje henfører Fenger til landboreformernes regler om overgang fra fæstegods til selveje. Bøndernes overgang den modsatte vej i middelalderen fra selveje til fæste har ingen endelig forklaring fundet endnu.

Fenger lægger en del af skylden for anvendelsen af det anakronistiske ejendomsretsbegreb på forrige århundredes oversættelse af middelalderlige tekster. Det er risikabelt at projicere moderne begreber tilbage på fortidens retsforhold. Ejendomsret defineres i dag som en ret til almindelig råden over en ting i enhver henseende, hvor der ikke ved lovgivning eller privat aftale er fastsat grænser herfor. Vi har ingen tilsvarende middelalderlig definition. Anders Sunesen brugte udtrykket »hans eller sit« for at markere et tilhørsforhold eller f.eks. at have i hænde SKL 49 (AS 18). Ellers benyttede han romerretlige begreber, hvis de var dækkende for dan-

ske forhold, f.eks. *communio bonorum* for fællig, hvorimod lovhævd ikke betegnedes med begrebet for ejendomshævd *usucapio*, men ved hjælp af forskellige udtryk for besiddelse, f.eks. *legitime possidenti* for retmæssig besiddelse. Fengers eget resultat er det lidt pudsige begreb »i være have« som betegnelse for et besiddelsesbegreb, der indeholder nøglen til forståelse af et funktionelt adkomstbegreb.

Ejerbegrebet skal i det følgende drøftes og søges afgrænset i flere forskellige relationer: i det interne anpartsforhold mellem den enkelte bymand og landsbyfællesskabet på den ene side og på den anden i det eksterne forhold mellem landsbyen og kongens regaleret. En tredje relation udgjordes af forholdet mellem køber og sælger ved afhændelse af jord, og en fjerde udgjordes af arve- og skifteforhold inden for familie og slægt.

Den enkelte bymand og fællesskabet

Efter Poul Johs. Jørgensen (s. 178) var det fællesskab, som omfattede landsbyens jord, retligt set et samejeforhold. Landsbyen var ikke en juridisk person (korporation), der ejede jorden. Enhver anpartshaver kunne frit disponere over sin andel ved retshandel og derved sætte en anden i sit sted. Denne andelsret angaves ved bolbegrebet, der både havde denne interne betydning som landsbyanparten for den enkelte gård og en ekstern øvrighedsbetydning, nemlig med hensyn til landsbyanparten af visse skatter og afgifter.

Annette Hoff siger s. 128, 2. afsnit, i forbindelse med spørgsmål om almindingsskov: »Men det er vigtigt her at bemærke, at bønderne altså i fællesskab havde ejendomsretten til almindingsskovens jord«. Der kan også henvises til s. 130 f.n., hvor der tales om, at det er »muligt, at »ejerlaugene« i visse dele af Danmark allerede tidligt i jernalderen har været så veldefinerede ...«, og videre at »det øde område var inddraget i ejerlauget ...«, se også s. 131 f.n. om »ejerlaugets ressourceområde«. Hun synes nærmest at opfatte landsbylauget som en korporation eller juridisk person, der ejede almindingsjorden i fællesskab. Jeg er enig med Poul Johs. Jørgensen i, at dette ikke var tilfældet, og at der var tale om en slags sameje, men jeg opfatter ligesom Poul Meyer snarere fællesskabet som udtryk for en organisation eller et interessentskab til varetagelse af fælles opgaver.¹¹ Annette Hoff nævner faktisk selv s. 186, 5. afsnit, om envangsbrug, at det var et kollektivt foretagende, hvor den enkelte jorddyrker blev underlagt et vist regelsæt, for at fællesskabet kunne fungere. Når hun

11. Poul Meyer, *Danske Bylag*, 1949, s. 39ff., om »Bystævnet«.

hævder, at SKL 188 rummer et yngre træk i procesretten ved den manglende bevisførelse (s. 188, 1. afsnit), idet loven slet og ret påbyder den bymand, der unddrager sig det kollektive hegningsansvar, at betale bøder, og ikke giver ham nogen mulighed for at frakende sig ansvaret ved hjælp af edsbevis fra mededsmænd, stiller jeg mig tvivlende. Jeg læser de omtalte regler på en lidt anden måde, ikke som bevisregler, men dels som regler om markfreden og dels som regler om forholdet mellem den enkelte bymand og landsbylauget, dvs. det interne retsforhold. Der er tale om en slags »laugsretlige« regler truffet ved indbyrdes overenskomst, hvorefter det, som alle har vedtaget, skal efterleves af alle, jf. s. 186, 3. afsnit f.n. En mand eller to kan ikke senere forhindre beslutningen uden at ifalde bøde over for fællesskabet, jf. princippet i JL I, 50.

Både hegnsregler og regler om vogtning af kreaturer handler om brud på markfreden. Oprindeligt skulle hver enkelt bymand selv hegne sig fred til for sin egen ager. I JL III, 57, pålægges bymændene en kollektiv hegnspligt, jf. JL III, 58, for så vidt angik vangebruget, men ikke særjord. JL III, 57, bygger i øvrigt på en fællesvedtagelse mellem bymændene. Den kræver først interne bøder og derefter afgørelse på tinge med bøder også til kongen.

Den omtalte fællesskabsproblematik dukker også op i afsnittet om hyrder i forbindelse med en udlægning af reglerne i ESL II, 71 og 73, se s. 220f. Efter ESL II, 73, skulle kvægejer kun betale erstatning, ikke bøde, hvis der var fælles hyrde, og kvæget var brudt ind gennem vangens gærde, men ville en af granderne ikke have hyrde fælles med de andre, og hans kvæg kom i vangen, måtte han både erstatte og bøde. Fra denne klare ansvarsregel slutter præses s. 221, 2. afsnit, at de lovkyndige ønskede fælleshyrde i stedet for egen hyrde. Mon ikke der blot er tale om differentierede ansvarsregler for fælligforhold og for enkeltmandsforhold?

Når hun i det følgende afsnit 3 på s. 221 taler om at »tvinge granderne til at have fælles hyrde«, og at man har »benyttet sig af lovens magt« til at påtvinge fælleshyrde, synes hun at bortse fra fællesskabsmomentet. Hvis man læser ordlyden i ESL II, 71, og især II, 72, fremgår det, at granderne i fællesskab havde antaget en hyrde. ESL II, 72, bruger udtryk som »grandernes samtykke«, »tilladelse af alle granderne« og »man skal ikke bøde for dem, der har fået tilladelse af alle«. Der er her typisk tale om et rent fællesforhold, hvor vigtige beslutninger for fællesskabet skal træffes i enighed, mens beslutninger om den enkeltes andel eller anpart træffes af anpartshaveren.

Omtalen af gadestævnet og kirkestævnet s. 228, næstsidste afsnit, og den fælles hegningsoverenskomst mellem flere landsbyer burde have

været sammenkoblet med de omtalte regler om landsbyen som retlig organisation. Præses er faktisk selv inde på tanken, når hun karakteriserer gadestævnet som en institution med besluttende kompetence under henvisning til ESL II, 76. Men hun har ikke søgt at afklare forholdet mellem tinget og gade- eller grandestævne. Grandestævnet havde kompetence i småsager og kunne der afgive kendelse om bøder. Hvis man ikke rettede sig efter en kendelse, måtte man efter Poul Meyers opfattelse, som jeg finder rimelig, gå til tinget. Han påpegede i *Danske Bylag* s. 36, at Landskabslovene har mange eksempler på bymændenes kompetence til at indgå aftaler om retsforhold, og at de uden tingets medvirken kunne afgøre forskellige retstvister, ja endog idømme bøder. Men hvis der skulle gennemtrumfes en tvangsfuldbyrdelse af bødebetalning, måtte tinget medvirke.

Han tilføjede, at de mange bestemmelser efter hans mening efterlader det hovedindtryk, at Landskabslovene i udpræget grad var polemisk indstillet over for bylagets domsmyndighed. En vagtsomhed fra de kredse, hvorfra retsbogsoptegnelsen udgik, fandt han forståelig i en tid, hvor det offentlige ting, ikke mindst landstingene, tilkæmpede sig »autoritet til at sætte lov og dom over selvtægt«. Poul Meyer antog således, at bylaget i ældre tid har varetaget egne tvistemål og haft et udpræget selvstyre.

Kongens regaleret, private adkomstrettigheder og forhold til landsbyerne
Kongens vandløbsregale nævnes s. 78, og s. 80, næstsidste afsnit, opregnes med støtte i Poul Johs. Jørgensen de forskellige kongelige regaler omfattende almindinger, forstrande, ubeboede øer og ejerløst gods samt sunde, fjerde og større åer.¹²

Præses opfatter den kongelige regaleret i forbindelse med almindings-skoven som en ejendomsret, jf. s. 255ff. Hun kan hos Poul Johs. Jørgensen (s. 186) finde en vis støtte herfor ud fra ordlyden af JL I, 53, om, at kongen ejer jorden og bønderne skoven. Principielt medførte regalet en vis brugsret for befolkningen, f.eks. ret til græsning, til at drive svin på olden og til at hugge træ i skoven. Han antog, at kongens ret efterhånden var blevet opfattet som en ejendomsret. Præses bruger i flere sammenhænge betegnelsen »ejerlauget« i forhold til de øde uopdyrkede områder. Således fastslår hun s. 130 f.n., at SKL's regler for ødemarkens opdyrkning faktisk forudsætter, at »det øde område var inddraget i ejerlauget«. Over for princippet, om »hvad ingen ejer, ejer kongen«, anføres det s. 131 f.n., at

12. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, s. 265.

landsbyerne ved deres tidlige »hævdvundne ret til og bolinddelingen af såvel opdyrket som uopdyrket jord indenfor ejerlaugets ressourceområde«, var et »modtræk til Kongemagtens begyndende krav på regalret til ødejord«.

Der kan også henvises til s. 258, 3.-5. afsnit, hvor SKL 71 omtales som en regel om, at »alle havde en alminding sammen«, som nogle i byen ville opdyrke. Atter siges det, at kongen tydeligvis ikke kan hævde sin ret til »det som ingen ejer, idet ejerlaugets beboere havde retten til den uopdyrkede almindingsjord ...«. I 5. afsnit anføres, at der kunne være tale om en bys »egen uopdyrkede jord«, som SKL 71 nævner, men at reglen skal forstås som omfattende de jord- og skovarealer, som »lå helt udenfor byernes ejerlaug«. Hvorfor det? Her ser vi igen et eksempel på en udglidning: Der er intet i ordlyden, som taler for, at alminding, som »ingen ejer«, skulle være omfattet. Tværtimod bruges netop udtrykket »og har alle en alminding sammen ...«. Heller ikke AS 32 giver den mindste antydning om, at ødejord, som ingen ejer, skulle kunne inddrages af landsbyen. Der tales kun om, at noget holdes »uskiftet i fællig af en landsbys indbyggere«.

Præses siger øverst s. 287, at kongemagten forsøgte »gennem påkaldelse af regalretten, at få ejendomsretten over almindingsskoven«, og at bønderne gennem fælles udstykning af skovområderne forsøgte »at komme Kongemagten i forkøbet med hensyn til ejendomsretten til de fælles skovarealer«, jf. også s. 128, 2. og 3. afsnit. I »Sammenfatning og konklusion« s. 362, næstsidste afsnit, jf. s. 255, fremhæves, at skoven har udgjort et væsentligt ressourceområde for landbruget, så væsentligt, at der i vikingetidens slutning udspillede sig en kamp om ejendoms- og brugsretten her til. Denne påstand om sammenstødet mellem bøndernes interesse i øde uopdyrkede områder og kongens regaleretlige interesser finder imidlertid ikke en tilfredsstillende forklaring. Jeg kan ikke tilslutte mig den konklusion som følger: »Det kan i de danske landskabsloves retsregler om skovenes brug påvises, at bønderne i Østdanmark, som modtræk til Kongens forsøg på at tilkæmpe sig ejendomsretten til almindingsskovene, i slutningen af vikingetiden inddrog skovarealerne i landsbyens ejerlaug, hvorefter Kongens regalkrav ... ikke kunne gælde for disse skovarealer«, se s. 359. Det er ikke dokumenteret ved hjælp af SKL 71. SKL 71 (AS 32) omhandler landsbyfællesskabets interne stridigheder omkring en fælles alminding, der beskrives som skov eller lynghede eller anden ødemark, hvoraf nogle vil opdyrke den og andre ikke. Reglen er processuel, og afgørelsen henlægges til herreds- eller landsting. Det synes noget vidtgående at slutte som her gjort, at reglen var indført alene for at imødegå kongens krav på almindingsjord. Den ligner snarere en regel om, at landsby-

fælligets interne stridigheder ikke længere måtte løses lokalt ved gade-stævne, men skulle forelægges det offentlige ting til afgørelse.

Noget andet er, at skåningerne har haft større ødejordsarealer knyttet til landsbyerne end i det øvrige Danmark. Det er også muligt, at de som bekendt ret stridbare skåninger har kunnet nære tanker i den antydede retning om at begrænse kongens regaleretlige krav over ødejord, som ingen ejede. Men SKL viser ikke, at den danske kongemagt på samme måde som den svenske måtte opgive sine krav på almindinger.¹³

Præses er på s. 256 inde på sondringen mellem kongelev og *patrimonium* og taler herunder også om kongens private skove som modsætning til almindingsskovene, og hun refererer gængs opfattelse af, at *patrimonium* var ældre end kongelev. Men de kongelige regaler tilhørte ikke kongen på samme måde som *patrimonium* eller slægtsgods. Regalerne var en del af krongodset, hvorover kongen havde en begrænset selvstændig rådighed, bl.a. afhængigt af rigets fremtrædende mænd. Selv om bønderne således skulle have opfattet kongens ret som en »ejendomsret«, var der kun tale om en regaleret for den til enhver tid valgte konge qua konge, dvs. en slags prerogativ. Dette prerogativ gav kongen kompetence til at udstede privilegier, f.eks. til brugsretten over skoven som i Knud VI's brev til indbyggerne i Järrestad og Ingelstad omtalt s. 257, 3. afsnit, eller i form af et mølleprivilegium indeholdende eneret til udnyttelse af vandkraften for møllejer.

De meget vigtige retshistoriske problemer omkring mølleprivilegier, mølletvang og kongens regalerettigheder over større vandløb berøres s. 80-81, uden at der gøres forsøg på at sætte dem i relation til den europæiske retsudvikling. Men s. 257 ser vi et forsøg på en sammenligning med Flandern og England omkring almindingsskovene. Den klare sammenhæng mellem fremkomsten af store møller med stort vandforbrug, der var retligt sikret ved mølleprivilegium og mølletvang som et udtryk for møllejers eneret, og det deraf følgende ophør af små familiekværne, repræsenterer et stykke fælleseuropæisk retskultur. Der kan ikke herske tvivl om, at de middelalderlige mølleprivilegier har fulgt generelle regale- og privilegieretlige principper i europæisk retsudvikling.

Sin teoretiske udformning fik regaleretten i den lærde romanistiske retsteori, der udgik fra Bologna og andre universiteter, og sin første nedfældning i europæisk ret skete ved Frederik I's lov givet på rigsdagen i Roncaglia 1158, hvori der var opregnet de allerede da gængse regaler,

13. Poul Meyer, *Danske Bylag*, s. 146f.

såsom offentlige veje, sejlbare floder, havne, forstrande, told, mønter, bøder, forladt gods, afgifter, ægt og andre tjenester, borge og skibe, domsmagt, fiskeri, saltindvinding, konfiskation af majestætsforbryderes gods, danefæ m.v.¹⁴

Kirken overtog den af de romerske kejsere udviklede praksis med at udstede privilegier, som i øvrigt blev et vigtigt led i udviklingen af skreven ret. I perioden efter 700-tallet forløb udviklingen sideløbende både i kirkelig og verdslig privilegieret. Hvis kongen mødte modstand mod sine krav på kongelige rettigheder, fik han ofte støtte fra kirken.¹⁵ Således fik Valdemar Sejrs støtte fra Gregor IX ved et brev af 23. november 1240, der bemyndigede kongen til at tilbagekalde de rettigheder, som hans forfædre havde afhændet til skade for kronen i modstrid med kroningseden.¹⁶ I Danmark havde kongerne allerede i 1000-tallet hævdet forskellige regaler, såsom møntregalet og retten til at opkræve afgifter, told og bøder samt ret til danefæ.¹⁷ I Kong Niels' brev til Skt. Knuds Kirke i Odense (1104-1117) fik brødrene ret til at nyde flere kongelige rettigheder med undtagelse af vrag, ledingsbøde og fredkøb, hvorimod de skulle nyde halvdelen af danefæ og fredløses boslod.¹⁸ I Svend Grathes privilegium (1146-1157) til Ribe bisp og kirkens landboer, skulle bispens nyde halvdelen af kongens ret, *iuris regii*, med undtagelse af forban, strandvrag og 40-marksbøder.¹⁹ I et gavebrev fra Valdemar den Store til Skt. Peders Kirke i Slesvig 1175 overdrog kongen halvdelen af sin regale møntret. Regalerne udgjordes af en række fiskale og andre kongelige særrettigheder.²⁰

Til supplement for det allerede sagte kan der også henvises til C.A. Christensens omtale af de kongelige prerogativer i artiklen »Begrebet bol«.²¹ Han opfatter kongens markskelsridning som en slags dømmende myndighed og påpeger, at denne kompetence må have været betydningsfuld i forbindelse med afgrænsningen mellem de øde og ubebyggede almindingsområder, som ingen ejede, og landsbyjorde. Kongens beføjelser var hjemlet i sædvaneretten ifølge et diplom fra Valdemar den Store, hvor det siges: *sicut moris nostri est*.²² Kongemagtens tidlige beslag-

14. Karl Kroeschell, *Deutsche Rechtsgeschichte*, I, 1972, s. 177ff.

15. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, VII, sp. 522.

16. DRB I 7, nr. 61.

17. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, XIII, sp. 698.

18. DRB I 2, nr. 32.

19. DD I 2, nr. 98.

20. Se Inger Dübeck, »Skånske Lov og den europæiske baggrund«, s. 406ff.

21. C.A. Christensen, »Begrebet Bol«, *Historisk Tidsskrift*, 1983, s. 27f.

22. DD I 2, nr. 128 (1158-60).

læggelse af øde jord og påbud om en almindelig ledingspligt for den dyrkede jord opfatter han som tegn på fremvæksten af en kongemagt med fysiske tvangsmidler bag sig. Idet han henviser til en artikel af Anne K.G. Kristensen, rejser han spørgsmålet, om der lå feudaltretlige tankegange bag.²³

Forholdet mellem køber og sælger

Overdragelse af retten til jord skulle ske ved skødning på tinge af bevismæssige grunde, jf. JL I, 37, og SKL 52, men sælgeren skulle med sine frænder i tre vintre »hjemle og væрге« jorden for køberen, for lovhævd er ikke mindre end tre vintre, siger JL I, 41, jf. SKL 78. I appendikskapitlet s. 350 redegøres samlet for lov- eller lavhævdsbegrebet, hvorefter sælgeren skal hjemle jorden for erhververen, dvs. beskytte ham mod en anklage for uretmæssig hjemmel. På s. 140, 3. afsnit f.n., tales om, at den »treårig lovhævd peger i retning af, at torpkapitlerne i JL er blevet til før kanonisk rets krav om 40 års lovhævd på jord«.

I justiniansk romerret opererede man med tre slags hævd i betydningen udslukkelse af ejers ret: en 3 års *usucapio* vedrørende løsøre, og en 10- eller 20-årig *præscriptio longi temporis* vedrørende jord. En besidder i god tro kunne uden anden adkomst opnå en ekstraordinær hævdsret efter 30 år. Denne regel overtoges og udbyggedes af kanonisk ret til gunst for kirken, jf. JL I, 44. Mens reglerne om lovhævd kun gav en bevisret for besidderen, betød hævdserhvervelse efter 30 års besiddelse for kirken eller 40 års besiddelse for menigmand af kirken jord erhvervelse af fuld adkomst til ejendommen uden andet bevis end selve hævd. Her behøvedes derfor hverken skødning eller lovhævdshjemling som bevis over for den, som ville anfægte adkomsten.²⁴ At tale om 40 års lovhævd er en *contradictio in adjecto*. Der er tale om en sammenblanding af den treårige lovhævd til besiddelse uden fuld adkomst med den 40-årige ordinære hævd til fuld adkomst uden skødning. JL I, 55, som er omtalt på s. 160, 2. afsnit, bestemmer, at hvis en by skulle solskiftes, »skulle hver mand før rebningen opgive sin hævd på besiddelser i hele marken, dog ikke hvis

23. Anne K.G. Kristensen, »Frie bønder i tidlig europæisk middelalder: selvejere, frigivne eller hvad?«, *Historisk Tidsskrift*, 1980, s. 419ff., især s. 430, hvor hun netop tager fat på spørgsmålet, om al jord oprindeligt var blevet betragtet som kongens eller hærens jord, en *ager publicus*, der blev delt ud til len eller anden form for leje eller besiddelse, som i tidens løb, undertiden sammen med jordoverdragelser, kunne ændres til en ejerform ved hjælp af et kongeligt privilegium. Hun peger på, at et *ager publicus*-begreb forekom både hos frankerne og i det angelsaksiske England.

24. Ole Fenger m.fl., »I være have«, 1982, s. 24 og 110.

der var tale om ornum ...». Derved understreges, at lovhævd var en ret til besiddelse, ikke til fuld adkomst.

På s. 155-158 gengives kort en række diplomer, der retskildemæssigt repræsenterer praktiske retsforhold og ikke blot »normative« regler. Der er tale om eksempler på overdragelse af særjorder i form af mageskifte, ved gavedisposition eller lignende samt ved almindelig skødning. De udgør et vigtigt bidrag til fortolkningen af Landskabslovene. Tre af diplomerne (nr. 164, 203 og 216) bidrager tillige til at belyse, hvorledes kirkenes besiddelser og erhvervelser for klostrene sikredes mod udenforståendes krav. Det skete, ved at henholdsvis ærkebisp Absalon som apostolsk legat, pave Cølestin III og kong Knud VI stadfæstede nogle erhvervelser. Det havde været interessant at få belyst, om disse tre diplomer kan opfattes som udtryk for, at kirken ikke fandt adkomstreglerne i verdslig ret tilstrækkelig betryggende og derfor havde behov for en særlig retsakt til beskyttelse af besidderen mod fremtidige adkomstretlige krav.

Arve- og skifteforhold i familie og slægt

En gård kunne tilhøre en enkelt person som hans arvejord eller hele husstanden som familiefællig, hvoraf enhver havde en ideel anpart. I sidstnævnte fald indtrådte særlige regler i henseende til arv og skifte. En række goder, især løsøre og penge, indgik i fælliget sammen med købejord, som var erhvervet under ægteskabet, men ikke købejord erhvervet før ægteskabets indgåelse, der ansås som en del af arvejorden for den pågældende ægtefælle. Fælliget omfattede ægtefællerne samt børn, børnebørn, stedbørn og svigerbørn. Den enkelte fælligdeltagers lod eller andel i fælliget, som først kom til udbetaling ved skifte, kaldtes en hovedlod. I det daglige var det husfaderen, der disponerede over fælliget. Børn kunne kræve sig udskiftet af fælliget, men havde kun efter de sjællandske love krav på at få en hovedlod udbetalt. Fælliget kunne ophøre helt i tilfælde af ægtefællernes separation, annulation af ægteskabet eller ved en af ægtefællernes død.

Hvis ægteskabet ophørte i parternes levende live, havde begge krav på en fuld hovedlod. Også ved ægtemandens død havde hustruen krav på en fuld hovedlod i fælliget, men hun havde ingen arveret i mandens arvejord. Ægtemanden derimod kunne som længstlevende, og hvis der var fælles børn i ægteskabet, få del i hendes arvejord med en sønnelod. Blev hustruen således længstlevende, kunne hun kræve at få sin lod i fælliget udlagt ved skifte.²⁵

25. Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter*, 1983, s. 86ff. og 96ff.

Annette Hoff har en lidt uklar udtalelse s. 348, 3. afsnit f.n., hvor hun taler om kvindernes forbedrede stilling takket være kirkens indflydelse: »eftersom kvinderne i den ældre retstilstand ikke havde arveret, men var umyndige«. Var arveret afhængig af myndighed? Når hun s. 161 f.n., næstsidste afsnit, fremhæver, at den særkøbte stufjord kunne blive videreført som særjord gennem arv, mangler der en præcisering af forskellen mellem arvejord og fælligjord. VSL I, 18, omtales s. 161, sidste afsnit, som omfattende henholdsvis fædrene/mødrene jord og købejord. Ved købejord må her forstås jord erhvervet i tiden efter ægteskabets indgåelse, idet der tales om skifte af købejord og løsøre. VSL I, 18, fremhæver udtrykkeligt, at de børn, der vil udskiftes, skal have deres afdøde mors arvegods samt, hvad der falder under fælliget, nemlig købejord, løsøre og al anden erhvervelse, dvs. deres egne andele i fælliget.

Om JL I, 6, siger forfatteren, at det er en *arvebestemmelse* om købejord og arvejord. Her maner reglen selv til forsigtighed, den taler nemlig især om *skifte*. Hvis der ingen fællesbørn var, men manden havde et særbarn af første ægteskab, som var hustruens stedbarn, skulle, hvis manden døde først, stedbarnets ideelle andel af købejorden beregnes, og derefter skulle mandens slægtsarvinger skifte den resterende del af fælliget med hustruen, så hun fik sin halvdel af fælliget. Særbarnets ideelle lod (dvs. den anden halvdel) skulle derefter lægges til fædrenejorden, og først derefter skulle *arveskiftet* mellem særbarnet og mandens slægtsarvinger finde sted. Der er således grund til at være opmærksom på forskellen mellem arveskifte og fælligskifte.

5. Afslutning

Til afslutning vil jeg fremhæve, at den måde, som forfatteren har valgt at læse Landskabslovene på, er en meget spændende form for nylæsning, som aflokker kilderne en række informationer af stor værdi. De mange eksempler fra fremmed ret er med til at gøre fremstillingen levende og udforme et mere realistisk billede af dagligdagen på landet i den tidlige middelalder. Som helhed rummer afhandlingen og dens indholdsanalyser mange spændende iagttagelser. Hele arbejdet må karakteriseres som ganske særegent, vel også nærmest et pionerarbejde. Det var ikke nogen nem opgave præses tog på sig, og det var heller ikke nemt at være bedømmer.

Det er blevet en smuk bog i det ydre, og den er i det indre skrevet i et letflydende og læservenligt sprog. Der er tale om en original forsknings-

indsats. Annette Hoff har bragt mange resultater, der udbygger ældre forskning. Det er et dygtigt og gennemgående meget omhyggeligt arbejde. Det vil utvivlsomt ægge til modsigelse og debat og vil derigennem næppe kunne undgå at få indflydelse på fremtidig forskning omkring det middelalderlige landbosamfunds faktiske udformning og retlige regulering.

Inger Dübeck

Det er afhandlingens formål, ved en analyse af de landboretlige kapitler i de danske landskabslove suppleret med andet materiale, at studere udviklingen af landbrugslandskabet i århundrederne op til og omkring lovenes nedskrivning.

Nedskrivningen strækker sig fra Valdemars Sjællandske Lov i anden halvdel af det 12. århundrede til Eriks Sjællandske Lov o. 1250, dvs. over en periode, hvor retten var i stærk udvikling. Samtidig ses der inden for de enkelte love forskellige kronologiske lag, først og fremmest i procesretten, som var under påvirkning fra kanonisk ret, men også lovsproget må betegnes som sammensat af ældre og yngre lag. Forfatteren mener derfor, at man kan komme bag om nedskrivningstiden.

Til eksempel på præses' analysemetode kan tages Jyske Lov III 58, som fortæller, at vangegårde skal hver mand sætte i forhold til sin ejendoms størrelse i byen efter guldværdi. Viser der sig mangler ved vangegårdet, som medfører skade på afgrøden, men ingen vil vedkende sig det dårlige gærde, skal man rebe, dvs. opmåle gærdet og dermed finde den ansvarlige. Denne kan ikke byde lov for sig, dvs. fralægge sig ansvaret ved edsbevis, men skal betale bøde og erstatte skaden.

Her ses det fuldt udviklede vangebrug med kollektiv hegningspligt pålagt efter den moderne guldvurdering. Hermed stemmer procesretten, som eksplicit forbyder benægtelsesed og søger den materielle sandhed. Jyske Lov er som bekendt også givet så sent som 1241.

Afhandlingen er disponeret efter landskabets del-elementer, først »Gården og landsbyen«, derpå »Det dyrkede land«, endelig »Det uopdyrkede land«, hver med en række underkapitler. Det samme gælder for sammenfatningen, som nærmest er et resumé af de sammenfatninger, som afslutter de mange underkapitler. Forfatteren når imidlertid frem til en sammenhængende *opfattelse af landsby- og landskabsudviklingen*, som det bedst ses i den kortfattede konklusion (s. 361f), men som jeg her skal forsøge at referere lidt nøjere, og som jeg vil koncentrere min opposition om, idet jeg dog udelader afsnittet om gårdens bygninger og ikke kommer

nærmere ind på kapitlerne om græsning, skove og veje, som mest er blot registrerende.

I slutningen af vikingetiden udgjorde tofterne hovedparten af den opdyrkede jord. Deres størrelse kendes fra Vørbasse, 5 tdr. land, fra udskiftningskort i 1790'erne, helt op til 9 tdr. land, og kan jävnføres med gårde fra yngre jernalder på Gotland på 4-6 tdr. land (s. 104-106, 121). Der må have været tale om et intensivt agerbrug med fast gødningstilførsel (s. 142, 187). Hermed korresponderer Skånske Lovs oplysning om, at afgifterne til kongen svarede af toften (se især s. 104).

Hegningsbestemmelserne i lovene viser tre stadier i dyrkningssystemets udvikling. Ældst det individuelle løkkebrug, Anneliese Krenzlins tyske blokagersystem (s. 174-181), »formentlig knyttet til de store førmiddelalderlige toftesærjorder« (s. 209, jf. 187). Dernæst fra o. 1100 det begyndende vangebrug på udmarken/utlænde (s. 142-150) med fælles hegn, men med adskillige muligheder for individuelt initiativ (s. 185-189). En vis opdyrkning på udmarken var der dog sket allerede før 1100 (jf. s. 121, 150). På s. 185 accepterer Annette Hoff den almindeligt fremførte sammenkædning af hjulplov, højryggede agre og vinterrug, og følger hertil vangebruget.

Idet landsbyernes vandring var ophørt og et stationært dyrkningssystem var under udbygning og befolkningstallet voksede, blev der behov for oprettelse af udflytterbyer, torper (s. 122). Der var brug for plads til nye tofter, de såkaldte svorne tofter (s. 126), og for mere jord til opdyrkning. Det kunne foregå på adelbyens agejord eller på uopdyrket udmarksjord (s. 127ff, 140), men efter vikingetiden ikke på den egentlige alminding (s. 141), for den havde kongen sat sig på (s. 131f, jf. 255-262).

Landsbyjorden var opdelt i bol, som kunne være benævnt efter personer (s. 197). Allerede i Knud den Helliges gavebrev 1085 opereres der med halve bol og i 1135 med kvarte (s. 198). Ved rebning kunne man sikre, at hver parthaver i et bol fik sin rette part (s. 199). Bolets jord lå samlet i ét bolområde, ved vangebrugets indførelse blev det fordelt på de to eller tre vange, evt. med et par blokke i hver vang (s. 202-203).

Det tredje stadium, det fuldt udviklede vangebrug med dyrkningstvang, faste gærðingstidspunkter, effektiv kollektiv hegningspligt og stramme regler omkring ævredsgræsningen, kendes kun i de yngste love (s. 190-196, 224-229). Men i Eriks sjællandske Lov møder vi endog vangelagene (s. 214 og 228). Den enkelte mands agre kunne være navngivne og af anselig størrelse, og de senere så kendte agerskifter/fald/åse nævnes ikke i lovene (s. 195f). Først med solskiftet blev de en nødvendighed (s. 203), og i Jyske Lov optræder et begreb, deld, som formentlig betyder agerskifte (s. 203-208).

Afhandlingen bygger på et omfattende materiale og opererer i grænseområder mellem flere fagvidenskaber, retshistorie, arkæologi og historie. Det imponerer, at præses har turdet og kunnet tage opgaven op, og der opnås *vigtige resultater*, først og fremmest den refererede tese om landsbyens udvikling fra særdrift til vangebrug. Smuk er her sammenligningen mellem vangebruget i Skånske Lov 189 og i Eriks Sjællandske Lov II 57 og 74 et halvt århundrede senere (s. 187f og 194f). Ifølge Skånske Lov (jf. Anders Sunesen 104) havde en mand ret til at så rug på sin jord i bygvangen, han skulle da hegne denne jord særskilt, men kunne ganske vist ikke optage, dvs. beslaglægge anden mands husdyr før pinse, måtte her følge reglen for bygvangen (denne pointe fortolker Annette Hoff dog anderledes, se s. 224). Men i Eriks Sjællandske Lov var særoptræden reelt umuliggjort. Hvis en mand her ønskede at indhegne noget af sin agerjord i vangen, skulle han udlægge lige så meget af sin toft til vang. Og hvis en mand blev færdig med høsten, før alle var færdige, og derfor satte kvæg ind i vangen, kunne andre optage hans kvæg, selv om det stod på hans egen ager. Der er flere gode ræsonnementer omkring denne sammenligning, som der her ikke er plads til at gå ind på. Men konkluderende gælder, at vangebrugets udvikling fra løst organiseret i de ældre love til fast organiseret i Eriks Sjællandske Lov og den hermed fastlagte kronologi er en betydningsfuld iagttagelse.

Det er imidlertid ikke alle dele af afhandlingen, som er lige vellykkede. *Arbejdet med flere fagvidenskaber og et disparat kildemateriale – lovstof, arkæologisk forskning, diplomer – forårsager problemer*. F.eks. tænker forfatteren ikke altid over, om et ord betyder det samme i forskellige kilder og videnskaber. Et eksempel er *ordet og begrebet ager*. Kapitlet om dyrkningssystemerne begynder med en redegørelse for de arkæologiske undersøgelser af agre og agersystemer; vi præsenteres for Axel Steensbergs langstrakte, flade og smalle agre i Borup Ris, Ole Vejbæks lange, højryggede og smalle agre ved Filsø og enkelte andre højryggede agre fra tidlig middelalder (s. 171f). Med rette gør forfatteren opmærksom på, at de arkæologiske levn kun oplyser noget om den fysiske struktur, men ikke om »den praktiske drift og funktion af agrene«, om dyrkningssystemet (s. 172). Hun tilføjer dog, at de omfattende agersystemer i Borup Ris tydeligt var opdelt i agerskifter, og »det synes nærliggende at koble den fysiske struktur sammen med den viden vi har om vangebrugets praktiske funktion« (s. 171). Senere (s. 185) hedder det, at da højryggede agre, dvs. agre pløjet med hjulplov, forekommer senest o. 1100, og højryggede agre og vinterrug hører sammen, og »vinterrugen har indgået som en del af den

faste rotation i vangebrugssystemet«, synes de arkæologiske resultater at vise, at dette var indført senest o. 1100. Forfatteren har hermed lynhurtigt glemt den advarsel, hun selv fremsatte s. 172, idet vinterrug vel også, ligesom senere, kunne dyrkes uden for vangebruget!

De agre, som vi møder i lovene, har lidet at gøre med arkæologiens agre. Poul Meyer mente, at »agrene i vangen er så store på landskabslovenes tid, at det kan betale sig for den enkelte bymand at indhegne dem«. Annette Hoff tager afstand fra, at det skulle være praksis at hegne agre i vangen, idet meningen med et vangesystem netop er fælleshegning (s. 176), men medgiver, at »flere af landskabslovenes kapitler lader ane, at agrene i bymarken var af anselig størrelse« (s. 195). Som eksempler fremføres: en kvæghjord på »en anden mands ager«, en mands fold »ude på marken«, men vil han bygge noget »ude på marken på sin egen ager«, hans svinesti som »står på hans mark«. Jeg skal først bemærke, at ordet mark næppe betyder ager,¹ men vigtigere er det, at ordet ager jo ikke specifikt henviser til en enkeltager, men blot til agerjord. Annette Hoff søger at støtte sin tolkning ved at henvise til stednavne i brevmaterialet: Ørnebjergsager og Rydeager i 1254; en otting jord, nemlig Tyresager, i 1341. Et brev fra 1314, hvor der bl.a. anføres »Farlosækær integrum exceptis quatuor ryggia in eodem agro«, gør hende dog betænkelig, således at hun anfører Steensbergs opfattelse, at agernavnene gjaldt agerskifter, men kun accepterer den for de agre, hvor der nævnes rygge.² Steensbergs henvisning til et skånsk brev ca. 1330 er imidlertid værd at tage op. Til gården Toftegård anføres en hovedtofte, hvori der såedes 9 skæpper byg, og jord i 21 agre (eller spjæld) med en udsæd på i alt 60 skæpper, varierende mellem 1 og 9 skæpper, dertil 11 læs hør fordelt på 8 steder.³ Agersystemet på den lille gård, på ca. 14 tdr. land, adskilte sig næppe meget fra en tilsvarende gård i det 17. århundrede, hvor agerskifter eller andre dyrkningsområder i øvrigt også kunne have navne endende på ager. Jeg skal medgive, at udsædsangivelserne pr. enhed var større end normen i matriklen, men der kan jo meget vel have ligget et par agre hvert sted (en slade).

Min konklusion er, at der skal skelnes mellem 1) Ageren som dyrkningsteknisk enhed; det er den arkæologerne finder og den, som brevet fra 1314 benævner ryg. 2a) Ager som betegnelse for en besiddelse i bymar-

1. Begrebet bymark og ager sammenblandes s. 137 (midterafsnittet) ved fremstillingen af markeskelsproblematikken.

2. Præses har ret i, at Steensberg (*Kulturhistorisk Leksikon*, I, sp. 38) fejllæser Jyske Lov I 47. Der står intet om agerskifter i dette kapitel. Se i øvrigt Steensberg, sp. 52f.

3. *Dipl. Dan.* 2. rk. IX, nr. 239.

ken; den optræder hyppigt i lovene og omfattede formentlig oftest flere rygge. 2b) Ager som betegnelse for et stykke af bymarken, som udgjorde et dyrkningsområde (en løkke) eller et agerskifte. 3) Ager som betegnelse for agerland, dyrket jord. Min hovedindvending imod fremstillingen i afhandlingen er naturligvis, at forfatteren ikke har gjort sig det klart, at den dyrkningstekniske enhed formentlig altid var den smalle lange ager, men at den kun sjældent nævnes i lovene.

Hvis brugen af ordet ager i de forskellige kildegrupper og sammenhænge ikke er gennemtænkt, gælder modsat, at *analyser, som begrænser sig til meningen med ord og begreber inden for lovenes ramme, i reglen er udmærkede*. Det gælder f.eks. den grundige analyse af meningen med utlænde, ollande, utiorth, olli. Ordene forekommer kun i de østdanske love, men når vi kommer frem til Eriks Sjællandske Lov, var ordet gået af brug, og skriveren synes han må forklare meningen: »ollændi utæ a markæ«. Præses påviser overbevisende, at det betegner agerjorden, udmarken, i modsætning til toften, indmarken. Tilsvarende indeholder afhandlingen en god gennemgang af de mange toftebetegnelser, som forekommer i de yngre love. Således gives der en god forklaring på, hvad en »hø(g)rætoft« var og hvor den lå. Høgretofter (ESL) og svorne tofter (JL) opfattes som udflyttertoster, dvs. torpdannelser, hvad der så vidt jeg kan se er en væsentlig konstatering. Et særligt afsnit (s. 104-116) er viet toftestørrelserne. Henrik Larsen havde i 1918 peget på, at gårdene ofte(st) havde store tofter eller tofteagre på udskiftningskortene og i matriklens markbøger. Annette Hoff har fulgt iagttagelsen op og set på 200 kort i Frits Hastrups kortsamling. Som en smuk illustration har hun udtaget fire byer, som i varierende form viser de store tofter, af forskellig størrelse og i hvert fald i tre af byerne urebede. I Vorbasse kan de store tofter (knap 5 tdr. land) arkæologisk påvises for det 11. århundrede og derfra følges op til udskiftningstiden. Andetsteds i afhandlingen påpeges det så, at forpligtelserne over for kongen ifølge Skånske Lov hvilede på tofterne, og naturligt nok, hvis disse i det 11. århundrede udgjorde hele eller hovedparten af gårdenes dyrkede tilliggende.

Men landskabslovene er vanskelig læsning. Der er jo ikke gjort noget for at forklare den ukyndige eller den nutidige læser, hvordan tingene så ud. I vidt omfang vil tolkningen blive styret af, hvad der ellers vides, in casu om landsbyer og landbrug, men i nogle tilfælde må man opgive at få mening i teksten, i hvert fald en sikker mening. Det er nemt at læse galt. Det har vi alle gjort, også Kroman og Juul i deres oversættelse, men her er det altså

præses, der står for skud. På side 199-201 diskuteres Eriks Sjællandske Lov II 54, som handler om uenighed om jord mellem mænd fra forskellige bol i en by, hvorfor klageren kræver rebning. Hvis alle er enige derom, »kan de gøre tofterne så små eller så store som de vil«. Det kan imidlertid væltes af en enkelt mand, som vil beholde den gamle fordeling. Hvis der ikke er enighed om denne, skal tolv oldinge fra herredstinget »sværge mellem tofter og gade og ligeledes igen mellem ollandæ (markjord) og tofter og ligeledes igen mellem høræ toft oc ollandæ og derefter skal de rebe«. Hvad betyder nu dette? Annette Hoff overser sætningen »og derefter skal de rebe«, men hefter sig ved ordet »fordeling« (fyrning) og konkluderer derfor, at konservative kræfter kan forhindre en nyfordeling, en rebning, uanset om der skulle være skæv jordfordeling mellem bolene. Poul Meyer mente, ligesom Henrik Larsen, at »nogle enkelte kan kræve den gamle fordeling af tofterne opretholdt«. Der kan ikke være tvivl om, at de havde ret, og præses må da også vedgå, at kapitlet, som hun tolker det, er mærkeligt og ikke har sin lige i de andre lovboøger. Jeg mener i øvrigt, at meningen meget vel kan være, at tofterne også blev ræbet, efter at oldingene havde fastslået deres afgrænsning til gade og markjord.

Som nævnt spiller *procesretten* en særlig vigtig rolle ved den udskillelse af de kronologiske lag i lovene, som er afgørende for at kunne følge landbrugslandskabets udvikling. Den konsekvente gennemførelse af denne analysemetode er en væsentlig fortjeneste ved afhandlingen, men det er desværre ikke vanskeligt at finde eksempler på ugennem tænkt anvendelse af *procesretten* til datering. Jeg skal først tage frem et eksempel på s. 175, hvor Skånske Lov 187 og 188-189 sammenlignes. Kap. 187 vedrører den individuelle hegning: en mand opbryder en anden mands gærde for sin hest eller vogn og forårsager derved angiveligt skade på dennes ager eller eng. Loven kræver, at han enten bøder eller nægter med tredje mands ed. Bestemmelsen må, siges det, være af høj alder i modsætning til kap. 189 (der menes 188), hvor den formelle bevisførelse er afskaffet. Kap. 188-189 handler om vangeærde; den, som ikke har sat sin del til den fastsatte dag, ifalder bøde. Jeg kan imidlertid ikke rigtig se, at han har haft nogen mulighed for at benægte. Mens 187 handler om noget, en mand har gjort, handler 188-189 om noget, en mand har undladt at gøre.

Flere steder hefter præses sig ved de nævn, som skal sværge, f.eks. om forløbet af markeskel (s. 137, SL 72) eller kirkevej (s. 297, SL 70). Deres afgørelse karakteriseres henholdsvis som »den formelle bevisførelse, sværgning« og »den formelle edsbevisførelse«. Det er en forkert beskrivelse. Det er jo et sagforhold, som nævningene (nævninge, uanset at de

kaldes oldinge eller gode mænd) skal udtale sig om efter bedste overbevisning, »som de vil«. I markeskelskapitlet anføres i øvrigt edsformularen: »De skal bede Gud hjælpe sig (so help me God!), så sandt som de gør det hverken af partiskhed eller for gods, men fordi de tror, at det er rigtigt markeskel således, og de har hørt det således af deres forfædre«. Når præses er tilbøjelig til at opfatte dette som et formelt bevis (det er dog langt fra alle steder hun kommenterer disse nævnsafgørelser), men betragter afgørelserne af de faste jyske sandemandsnævn som en materiel bevisførelse, hænger det bl.a. sammen med, at Jyske Lov II 21 fortæller, at sandemændene med stablede sten eller med stokke skulle angive, hvor skellet skulle være. Sandemændene skulle »materielt fastsætte markskellets forløb i landskabet«, hedder det s. 138. Så specificeret er sagen jo ikke gengivet i Skånske Lov, men jeg ved ikke, hvordan Annette Hoff forestiller sig, at de skånske nævninge udførte deres opgave? De kunne ikke gøre det uden at gå skellet igennem.

På s. 89 diskuteres tofternes beliggenhed. Jyske Lov I 52 lader tolv lodsejere sværge om grænserne mellem tofte og forte og mellem tofte og agerland (NB der er tale om flertalsafgørelse som hos sandemændene). Præses skriver herefter: »JL I 52 med det ældre bevisregelsæt i form af edsbevis«. Men igen, der er ikke tale om edsbevis, men om en nævnsafgørelse.

I appendikset, »Kanonisk rets indflydelse på landskabslovene«, gives der en klar fremstilling af partseden med mededsmænd, dvs. det negative bevis, benægtelseseden, som kirken tog afstand fra. Et andet formelt bevismiddel til at godtgøre den sagsøgte uskyld ved, var jernbyrd. Når det side 246 hedder, at Skånske Lov 180 rummer en blanding af ny og gammel proces, idet den sagsøgte fik valget mellem jernbyrd og erstatning plus bøder, turde dette intet have med gammel og ny ret at skaffe. Hvis den sagsøgte vedgik anklagen, kunne han naturligvis ikke fri sig ved jernbyrd. Til sammenligning: Allerede i kap. 181 ser vi tilsvarende, at en mand kan nægte med tylvtered, men indrømmer han, skal han bøde tre mark. Han kunne jo ikke samtidig nægte og indrømme. Jeg skal til sidst fremdrage Eriks Sjællandske Lov II 68 om beboeren på udflyttertøften, som har flyttet sit gærde ind på en anden mands ager. »Han får ikke mulighed for med edsbevis at bevise sin uskyld ... At den formelle bevisførelse i form af ed ikke bruges som gyldig proces i dette kapitel forekommer logisk, da problemerne med udflyttertøfterne må være fremkommet på et så sent tidspunkt i retsudviklingen, at den materielle bevisførelse efter inspiration fra kanonisk ret havde taget overhånd«. Således ifølge Annette Hoff, men forklaringen turde dog være, at beviset jo lå der synligt

for alle granderne, hvorfor han måtte flytte hegnet og betale bøde. Hele landsbysystemet forudsatte, at man respekterede rebningen og skellene mellem toft og ager og toft og forte.

Der er brugt en del sider i afhandlingen på det vanskeligt forståelige *stufbegreb* (s. 153-163). Stuf, særkøb, optræder kun i Jyske Lov, men problematikken omkring særkøb diskuteres i Skånske Lov 75-76 og i Eriks Sjællandske Lov II 55. Senerehen optræder betegnelsen stuf da også uden for Jylland. Således var der mange stufjorder til flere af præstegårdene på Falster i markbøgerne 1682, i Brarup bestod endog al præstegårdens jord af stuf og lå spredt rundt på bymarken. Poul Rasmussen beskriver, hvorledes der i de østjyske markbøger 1683 ses mange stufagre under almindelige bondegårde. Jyske Lovs kapitler om stuf er vanskelige at forstå og er blevet tolket forskelligt. Det centrale kapitel er I 49 om rebning, hvori det hedder: »Hvis nogen vil bevise, at han har stuf, skal han dog tillade, at der foretages rebning, men han skal have lige så meget, som han havde, før/der (dvs. da) han eller hans forfædre fik det særkøb eller stuf, og det skal ikke komme nogen mand til skade undtagen den der bør bære tabet, dvs. sælgeren«. Kapitlet læst i sammenhæng, kan der ikke være tvivl om, at »der« (da), som findes i de fleste håndskrifter, bør foretrækkes for »før«.⁴ Hermed korresponderer kap. I 55: »Skal en by solskiftes, da skal enhver opgive sin besiddelse (»hævd«) i hele markjorden, med mindre det er ornum eller kirkestuf eller en mands særkøb, om hvilket man ikke ved, i hvis lod det skal gå fra (»hvem det skal skade«). Man må hverken øge eller mindske en »deld«, hvori der ligger stuf. Derpå rebes ...«. Skånske Lov 75-76 behandler særkøb, men uden at bruge ordet stuf. Der fremføres to opfattelser. Nogle hævder, at en mand kan få agre bortsolgt af en tidligere ejer tilbage ved rebning, mens andre mener, at den mand, som besidder jord udover sin fjerding eller hvor stor en lod han måtte have, før der foretages rebning skal gøre indsigelse således: »Reb, hvis du vil, men jeg eller mine forfædre har erhvervet en øres jord eller mere af din jord, og den vil jeg ikke miste, hvad enten den ved rebningen kommer til dig eller ikke«. Anders Sunesen oplyser i kap. 35, at den sidste opfattelse har sejret.

Poul Johs. Jørgensen mente i *Dansk Retshistorie* (1940), at Jyske Lov I 49 betragtede stuf som et privat mellemværende mellem sælger og køber,

4. »Før« bruges kun i Aa-gruppens tekster, dvs. A1-6, samt i A7, som tilhører Ab-gruppen, men som på Skautrups stemma angives påvirket af Aa-gruppen, Johs. Brøndum-Nielsen, *Danmarks gamle Landskabslove*, II, 1933, s. CXXVIII.

der ikke vedkom byen. Der toges intet hensyn til det ved en eventuel rebning, det blev sælgers sag efter rebningen igen at skaffe køberen hans købte jord eller erstatning derfor. Når det ikke mere kunne oplyses, fra hvilken ejendom parcellen var udskilt, måtte den holdes uden for rebningen. Poul Meyer (1949, s. 330-335) tager udgangspunkt i Skånske og Sjællandske Lov. Han konstaterer, at meningen med de ovenfor anførte kapitler kan være, at de afhændede agre skulle rebes sammen med det bol, hvorfra de stammede, men mener, at det må have været vanskeligt at sikre køberen hans ret. Derfor forestiller han sig, at køberen kunne blive tilgodeset, enten ved at man rebede det bol han hørte til større, eller – snarere – ved at han fik jord uden for bolinddelingen. Herefter er Jyske Lov I 49 nemt forståelig. Idet bolinddelingen var ved at bryde sammen til fordel for solskiftet, forsvandt problemet. Man regulerede blot de involverede gårdes agerbredde. Poul Rasmussen følger Poul Johs. Jørgensens opfattelse og påviser, at i østjyske byer med regelbundet landskifte i markbøgerne 1683 kan stufene give sig til kende som enkelte agre, der tilhørte andre ejendomme end dem, som de skulle høre til ifølge landskiftets principper (se *Bol og By* 8, 1974, s. 18). I Ødegårdsprojektets nørrejyske undersøgelse fandt jeg, at sådanne stufagre forekom særligt hyppigt under selvejergårde.

Bidraget til *Kulturhistorisk Leksikon* om stuf (1972) leveredes af Ole Widding. I den korte litteraturliste henviser han til P.J. Jørgensen og Meyer, men han tager ikke eksplicit stilling til deres konfliktende tolkninger. Han siger dog, at i den rebede jord har det været en enkel sag at bibeholde mindet om, hvilken gård en given jordlod egentlig hørte til, også selv om den dyrkedes af andre, på grund af den faste rækkefølge af gårdene og den proportionale udlodning i sol- og bolskifterne. Widdings formulering er elegant, den tillader at tolke Jyske Lov I 49 og 55 som P.J. Jørgensen, hvis byen var bolskiftet, og som Meyer, hvis den var solskiftet. Derimod har jeg svært ved at se, hvordan Meyers tolkning af Skånske Lov (altså af bolskiftede byer) kan holde, især når Poul Rasmussen har påvist agre i bolene, som må karakteriseres som stufagre. At de ikke i 1683 blev betegnet som sådanne, er ikke mærkeligt, for allerede o. 1500 var begreberne *orum*, *enemærker* og *stuf* uden for landskiftet (kirkestuf etc.), således som Meyer påviser det (s. 336-342), ved at glide sammen.

Skildringen og diskussionen i disputatsen af stuf er ikke særlig god. Det havde været en bedre ide ved behandlingen af dette vanskelige problem at tage udgangspunkt i forskningen end at forsøge at behandle emnet alene ud fra kilderne. Der er en del forkerte eller skæve tolkninger i afsnittet, og det havde dog været interessant at få en diskussion af forskningen. Som en ny kilde til stuf inddrager præses i et sidste lille afsnit totalt

irrelevant arveretten, idet hun forsøger at sætte lighedstegn mellem arverettens købejord (i modsætning til arvejord) og landsbyens stuf, ikke ænsende, at købejord jo meget vel kunne omfatte hele gårde eller godser, og at sådan købejord ved næste arveskifte var arvejord.

Det sidste emne, jeg skal tage op, er problematikken omkring *løkkedrift* og *Blockflur*, som er centrale begreber i afhandlingens skildring af den ældre landsby.

Som nævnt i det indledende referat af afhandlingens tese om landsby- og landskabsudviklingen beskrives første fase som et individuelt dyrkningssystem på private agerenheder, kaldet løkkebrug, og det følgende afsnit (s. 174-181) betitles »Det individuelle løkkebrug (Blockfluren)«. Lovene indeholder adskillige kapitler, som viser hegning af en mands ager og eventuelt eng: F.eks. Skånske Lov 187, som fortæller, hvordan man skal forholde sig, hvis en mand opbryder en anden mands gårde for at komme igennem og derved forårsager skade på hans agre eller enge. Jyske Lov III 57, som foreskriver, at hver mand skal sin gård gærde, som alle ejere i byen kan blive enige om; det er præses' opfattelse, at dette kapitel gælder mandens egen jord i modsætning til III 58, som eksplicit gælder et fælles vangegård (»vangegård gærder hver mand efter sin guldvurdering«). Eller Jyske Lov III 50, som handler om, at en mand finder en anden mands kvæg i sit korn eller eng og optager det, hvorimod Eriks Sjællandske Lov II 74 giver alle i byen ret til at optage en mands dyr inden for vangegården, om det så står på mandens egen ager.

Tidlige angelsaksiske og frankiske retskilder tegner ligeledes et billede af et privathegnet, individuelt dyrkningssystem, men vigtigst for afhandlingen bliver Anneliese Krenzlin's retrospektive studier ud fra tyske markkort fra begyndelsen af det 19. århundrede og tilbage over jorde- og brev-bøger fra det 17.-18. århundrede og spredte senmiddelalderlige kilder til en rekonstruktion af marksystemerne i 9.-11. århundrede. Hendes konklusion er, at den senere så dominerende Gewinnflur normalt går tilbage til Blockgemenge-flur, at »udviklingen er gået fra enkle blokagersystemer i retning af mere komplekse og udbyggede vangesystemer« (Hoff s. 179). Hvor vigtig Krenzlin's forskning er for Annette Hoffs afhandling, fremgår af sammenkædningen i afsnitoverskriften af løkkebrug og Blockflur.

Fra o. 1100 får vi så i Danmark det begyndende vangebrug, hvorom lovbøgerne også vidner. Der var vange og dermed vangehegn, men alligevel mulighed for adskilligt individuelt initiativ inden for vangen. Skånske Lov 189 tillader den mand, som vil så rug i bygvangen, at sætte kantgær-

de omkring sin ager, idet rugen jo skal beskyttes imod kvæget tidligere end byggen. Og Skånske Lov 187 forbyder en mand at optage gærdet mellem sin og anden mands ager, før alle har høstet færdig. Som det siges (s. 189) »afspejler kapitlet altså en individuel dyrkningsmåde i vangen, men kombineret med efterfølgende græsningsfællesskab«. ⁵ Opdyrkningen af ny jord uden for tofterne foregik på »utlænde«, udmarken, og her blev tidligt i 1100-årene påbegyndt et nyt dyrkningssystem, et vangesystem (s. 149). Det er lidt uklart, hvor tæt præses her ønsker at følge Henrik Larsen. På s. 194 hedder det: »Da ollandejorden blev opdyrket i fællesskab i modsætning til de særejede toftejorder, kan det måske tænkes, at der allerede ved denne første kollektive opdyrkning af de fællesindtagne jorder har været visse restriktioner på hvor mange »private« initiativer der kunne udfoldes i den fælles mark«. Men tidligere i bogen (s. 121) kan der findes en formulering som »at tofterne i vikingetiden var så store, at de formentlig udgjorde det meste af gårdens opdyrkede jordtilliggende som særjord, i modsætning til den senere fælles opdyrkning af utlænde-jorden«, en formulering, som jo åbner mulighed for, at der også var særjord, altså løkker på udmarken!

I sammenfatningen om dyrkningssystemerne hedder det om det ældste udviklingstrin, det simple løkkebrug (Blockfluren), at dette individuelle system »formentlig har været knyttet til de store førmiddelalderlige tofte-særjorder« (s. 209). ⁶ Jeg forstår det således, at

- 1) løkkebruget, som det ses i lovene
- 2) Blockflur, påvist ved retrospektive tyske studier

at disse to begreber, som synes at dække hinanden, formentlig er lig med

- 3) de store toftejorder, som dels er arkæologisk påvist, dels kan ses ved retrospektion

5. Den samme tolkning, som gives af Skånske Lov 187, individuel hegning i vangen, kan også gives af Jyske Lov III 57. Det gør Meyer, men bliver korrekset af Annette Hoff (s. 176) med henvisning til, at det kun forekommer i forbindelse med særafgroder, jf. Skånske Lov 189. Som konsekvens heraf tilføjer præses derfor til tolkningen af SL 187 en bemærkning om særafgroder i vangen (s. 189), men det handler 187 ikke om. Fortolkningsproblemerne her er et af mange vidnesbyrd om vanskelighederne ved at nå til entydige og sikre fortolkninger. I øvrigt mener præses, om end fejlagtigt (som tidligere anført), at procesretten i 189 viser yngre træk end 187.

6. I konklusionen s. 362 er forbeholdene strøget.

at med andre ord de forskellige forskningsmetoder og materialetyper fører til samme resultat? Læseren står dog tilbage med en rest, som ikke går op: Hvad skal vi gøre med de agre i bymarken, som var store nok til at indhegnes til rugdyrkning og til at rumme en kvæghjord eller en flok svin og have særlige navne (se især s. 195f)? Hvad skal vi gøre med de navngivne bol og Poul Meyers og Annette Hoffs egen forestilling, om at landsbymarken i ældre middelalder var præget af større sammenhængende bolområder, en eller måske et par blokke inder for hver vang, således at det enkelte bols jord i sig selv udgjorde en form for agerskifte(r) eller blok(ke) i bymarkens vange? Var det ikke også løkkedrift?

Begrebet løkkedrift har Annette Hoff overtaget fra *Poul Meyers* opfattelse af den tidlig-middelalderlige landsby, hvor det har en afgørende placering. Præses har mange og gode henvisninger til Meyers disputats (1949) i sin afhandling, men forsøger desværre ikke at give en sammenfatning af hans syn på landsbyens udvikling, hvilket for så vidt er forståeligt, som det kan være svært at få helt hold på, hvad han mente om den middelalderlige udvikling.⁷ Først i artiklen »Bymark« i *Kulturhistorisk Leksikon* (1957) og i afhandlingen »Landsbyens fællesskaber« i *Jydske Lov 750 År* (1991) – ingen af dem er benyttet af præses – gav Meyer en sammenfatning af sine synspunkter. Hans opfattelse var, at det »oprindelige« agerbrug (i 1991 sat til slutningen af vikingetiden, dvs. efter landsbyernes endelige placering) havde form af midlertidige rydninger på udmarken, gennemført af de enkelte bol eller husstande, og var i slægt med den ekstensive løkkedrift, som kendes i nyere tid fra især de skånske skovbygder. Samtidig gik man over til en nære intensiv drift, alsæd, på jorden nærmest byen, tofteagrene, indvangen. Efterhånden som store dele af udmarken blev opdyrket, samledes løkkerne under fælles hegn til løkke-vange, således som man også møder dem i det 17.-18. århundrede (1949, s. 121). Den stigende opdyrkning og det voksende befolkningstal medførte arvedelinger af bolene, ligesom flervangsbruget indebar en fordeling af bolets jord på flere steder. Efterhånden som overdrevsjorden indskrænkedes, blev fællesgræsningen på ævredsvangen bestemmende for reglerne om adgangen for den enkelte til at indhegne sin ager i vangen (s. 130, 213f). Landskabslovene indeholder regler for skifte af jorden. Det var nemt at gennemføre inden for det enkelte bol ved rebning af bolets

7. Meyers disputats *Danske Bylag*, 1949, behandler landsbystyret på baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabet. Den gælder hele tiden frem til landboreformerne, er ikke kronologisk disponeret og mangler et sageregister. For sammenfattende bemærkninger om middelalderen se dog s. 121f og 294.

jordlodder mellem dets parthavere, men en omstændelig affære mellem alle bol eller gårde ud over en hel bymark (s. 242-245). Når de enkelte gårdes jord ved arv, køb og ændringer i det fælles dyrkningssystem efterhånden kom til at ligge alt for tilfældigt placeret, voksede trangen til at få gennemført et systematisk landskifte, men Meyer argumenterer for, at det først og fremmest er godsejerne, som får det gennemført i senmiddelalderen af hensyn til landgildens fordeling (s. 292-297). Men ganske mange steder blev der aldrig gennemført et systematisk landskifte. I sådanne landsbyer kan man f.eks. på skånske kort fra ca. 1700 se markante rester af, hvad G. Nordholm har kaldt blokskifte, eller af spontant lodskifte. Sven Dahls og Meyers betegnelse for den meget tilfældige spredning af den enkelte gårds agre ud over en bymark, som ikke havde agerskifter/åse.⁸ Blokkenes ligesidede form skyldtes afretning gennem pløjning af de oprindelige bol- eller enkeltmandsindtægter (s. 238-240, 268-278). Meyer bringer et fortræffeligt kort over Brøderup i Oxie herred i 1708, som gengives nedenfor.

Jeg skal kort kommentere et par ting af praktisk-teknisk karakter. Afhandlingen er næsten fri for trykfejl og deslige. Det engelske resumé er dog ikke helt ordentligt kontrolleret af forfatteren. På s. 369 er stuf oversat til *block lands*; det havde været bedre at undlade en oversættelse end at gribe til et ord, som dækker så skævt. På samme side bliver enkeköb (dvs. særköb) til *widow purchase*! På s. 175 er uudviklet blevet til *highly developed*. – Der er to registre. Det omhyggelige lovregister er opdelt på sagområder, således at f.eks. Jyske Lov I 51 både figurerer som kilde til kapitlerne om toften, om torpen og om dyrkningssystemerne; men desværre henvises der kun til, hvad forfatteren har ment var de vigtigste steder i hendes bog. Det almindelige navne- og sagregister har alt for få sidehenvisninger, men det er selvfølgelig et fortrin, at bogen har et sådant. – Man kunne godt have ønsket om ikke en forskningsoversigt, så dog en lidt nærmere præsentation af visse forfattere, f.eks. af Poul Meyer, det ville have tvunget forfatteren til at finde ud af, hvad hans hovedsynspunkt var. – Lovcitaterne i teksten er en imponerende service. De gives såvel på gammeldansk (i nødvendige tilfælde med tekstvarianter), eller hvilket sprog de nu er skrevet på, som i moderne oversættelse.

8. Jf. om agerskifter Meyer, s. 245-249. Se i øvrigt kortet over Vinninge (Bara hd.) s. 269, taget fra Sven Dahl, *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, 1942, s. 72.

Det er ikke vanskeligt at finde noget at kritisere i Annette Hoffs disputats,⁹ og der er adskillige regulære fejl, hvad kommende brugere bør være opmærksom på. Men hertil er to ting at sige. For det første har doktoranden stillet sig en opgave, som kræver om ikke beherskelse, så et godt kendskab til flere videnskabelige discipliner, historie, retshistorie og arkæologi, foruden det selvfølgelig, at kunne bruge middelalderlatin og gammeldansk. Det kræver mod og viden at kaste sig ud i sådant, men risikoen er selvfølgelig, at man udsætter sig for kritik af fageksperterne. For det andet: Det er forbandet svært stof, de landskabslove, og endnu svære end Annette Hoff somme tider tror i sin prisværdige iver for at nå frem til en tolkning. Man kan tro man er nået frem til den indlysende læsning af et sted i en lovtekst, indtil man ser, at en anden forsker har læst det anderledes. Men det afgørende er, at *Lov og Landskab* vil blive brugt, og af folk fra forskellige fag. Der er samlet et stort stof, der er en mængde oplysninger, der er en tese om landsbyens udvikling fra vikingetid til o. 1250, som i sine hovedtræk har meget for sig, men som ganske vist burde have været bedre argumenteret i forhold til Poul Meyer, men som sin hovedfortjeneste har doktorandens konsekvente forsøg på at faseopdele udviklingen af vangebruget. Ved samvirket mellem forskellige fagdiscipliner, det insisterende forsøg på at forstå, hvad der står i lovene og få noget ud af det, og ved forsøget på at datere lovbestemmelser i lys af procesretten har doktoranden gjort sig vel fortjent til doktorgraden.

Erik Ulsig

9. Det skal nævnes, at år 900 i afhandlingens undertitel burde være år 1000. Endvidere skal jeg pege på, at virkningen af, at en person ifalder bøde for retsløshed (s. 199) undervurderes, jf. f.eks. ESL III 51. At behandlingen af problematikken omkring rebning af det enkelte bol (s. 202f) er af spekulativ karakter. At kongemagten selvfølgelig aldrig har forsøgt at overtage landsbyernes almindingsjord (se især s. 255-262), som er noget andet end den alminding, som ingen ejer, og som kongen lægger beslag på; kongelevlisten i Kong Valdemars Jordebog opregner adskillige almindinger (som ikke alle eksplicit betegnes som sådanne) med de torper, som er bygt deraf. At forfatterens brug af andre danske skriftlige kilder præges af nogen usikkerhed; hvorfra stammer f.eks. oplysningen (s. 123) om, at Lundeårbogen omkring år 1200 nævner 44 bebyggelsesnavne? Til sidst et par kommentarer til middelalderdansk sprog: SL 239 (s. 60) om, at jorddrotten skal tillade landboen »bort at føræ hus sin«, betyder »sine huse«, uanset at også Kroman og Luul oversætter, galt, til ental. Og det er uden mening at citere Knud VI's brev til to skånske herreder (hvis original er tabt) i den sprogdragt, som et referat på dansk 1551 af en vidisse ca. år 1500 kan præstere (s. 257); eksemplet er valgt blandt flere.